

- I-II -

contexto

Moraña, terra de canteiros.

A reitoral de San Lourenzo

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Tania García Tubío

tutora: Luz Paz Agras

mestrado en rehabilitación arquitectónica | *curso 2020-2021*

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS.
A REITORAL DE SAN LORENZO
e a súa rehabilitación para casa veciñal

Tania García Tubío
2020-2021

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

ÍNDICE

1. Introducción	
1.1 O Traballo	09
1.2 Obxectivos	12
1.3 Enfoque e metodoloxía	12
PARTE I O lugar de estudo	
2. Moraña	
2.1 Situación. Marco xeográfico	15
2.2 Contexto histórico e social	16
2.3 Os oficios a mediados do século XVIII	19
2.4 O territorio actual	
2.4.1 O clima	28
2.4.2 As construcións	30
2.4.3 O mapa litolóxico	34
2.4.4 A parroquia	37
3. A parroquia de San Lourenzo	
3.1 Na historia. A xurisdición de Peñaflor	46
3.2 Na actualidade. Ordenación territorial	55
PARTE II A temática de estudo	
4. A cantería	
4.1 Os canteiros de San Lourenzo no 1753	
4.2 A cantería da reitoral de San Lourenzo	
5. As casas reitorais	
5.1 Estudo das reitorais no termo municipal de Moraña	
5.2 Os valores da arquitectura popular presentes na reitoral de San Lourenzo	
15. Bibliografía	

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Resumo

Nun contexto onde predomina o traballo mecanizado, apenas hai cabida para o traballo artesán. Os cambios sociais e económicos tiveron un forte impacto na maneira de traballar a pedra, substituíndo as técnicas dos oficios tradicionais, como a cantería, por outras máis modernas, ocasionando practicamente a súa desaparición. No marco galego, os concellos da provincia de Pontevedra son dos máis afectados.

Seguindo esta liña, estudárase o caso do concello de Moraña e porase en valor o oficio dos canteiros desta zona, a través das obras que forman parte da memoria colectiva e constitúen a identidade que hoxe en día ten Moraña.

Dentro dos exemplos de arquitectura granítica, o traballo afonda na historia da reitoral de San Lourenzo de Moraña, edificación moi peculiar por atoparse a medio camiño entre a arquitectura popular e a culta. O estudo abórdase dende diversas perspectivas onde destaca a reconstrución histórica e gráfica a través da memoria oral, empregando como testemuña á propia veciñanza do lugar.

Por último, realízase unha proposta de rehabilitación que recolle todos os aspectos analizados e nace do entendemento do lugar e da ruína, pero tamén dunhas necesidades actuais e reais. A intervención avoga por unha actuación reversible e accesible á poboación, que revalorice esta peza do patrimonio morañés e á vez sexa respetuosa coa obra.

1. Introducción

Na arquitectura, ao igual que noutros ámbitos como o doméstico, laboral ou educativo, os cambios ocorren cada vez máis axiña. Cambian os materiais, os procesos, os obxectivos, os tempos de execución, os recursos etc. Incluso cambia a vida útil das cousas. Ás veces os cambios vanse asentando pouco a pouco ata que se perciben como a nova realidade sen apenas decatarse. Outros, en cambio, suceden rápido. Ás veces son cambios bruscos que supoñen un gran corte con todo o anterior. Algunhas veces son cambios que a sociedade viña demandando motivados por outros cambios anteriores.

Cos métodos construtivos sucedeu isto último. Os cambios producidos neste ámbito, aínda que en parte foron motivados polos avances tecnolóxicos, non se poden entender unicamente dende a perspectiva da arquitectura ou da tecnoloxía. O modo de vivir das persoas tivo moito que ver.

Derivados dos avances tecnolóxicos xorde a aparición de novos empregos, o cal aumenta a necesidade de persoal cualificado para desempregar funcións que antes nin sequera existían. Este cambio de paradigma dispara tamén as mobilidades a territorios antes impensables. Esta diversificación laboral e territorial fixo que moita xente que previamene se dedicaba aos oficios presentes no rural, tivera a oportu-

nidade de moverse ás cidades na procura de novas oportunidades, abandonando o oficio familiar e as labores do campo.

Como os novos avances e cambios chegaban moito antes ás cidades que ao rural, os habitantes das aldeas atopaban na cidade as últimas novidades de ocio, modas, utensilios etc. A gran maioría dos que marchaban do rural nunca volvían a el, aínda que había unha minoría que si o facía. No seu retorno á vila natal, levaban con eles as aprendizaxes tomadas na cidade, expandindo, sen sabelo, o impacto da modernidade no rural.

Esta modernización do rural, xunto co despoboamento motivado polas marchas dos seus habitantes, tivo un forte impacto en todos os aspectos da vida no rural galego. Entre outras cousas, os oficios e a arquitectura popular foron dos máis afectados por estes cambios, o cal explica a súa situación ao límite da desaparición.

A meirande parte do rural galego sofre hoxe en día as consecuencias da chegada dos novos tempos, mais o problema vese especialmente acentuado cando se trata de edificacións vinculadas coa Igrexa. O despoboamento do rural, xunto coa diminución das prácticas relixiosas entre a poboación, acabou provocando un desuso das edificacións vinculadas a ese tipo de actividades, sendo as casas reitorais a tipoloxía máis afectada.

Este é o caso da reitoral de San Lourenzo, localizada no termo municipal de Moraña. Contruída no 1774 constitúe un dos grandes exemplos de cantería da zona, mais o seu avanzado estado de deterioro pon en risco a súa perdurabilidade..

Coa preocupación que isto supón, emprégase este exemplo arquitectónico para a reivindicación do oficio tradicional de canteiro, esperando que xere conciencia sobre a importancia da recuperación e conservación desta obra.

1.1 O traballo

Á hora de afrontar este traballo a primeira problemática foi a escaseza de información. O primeiro paso foi acoutar o seu período de abandono da vivenda, que data duns corenta anos aproximadamente, que explican a condición de ruína que presenta actualmente.

O proceso de achegamento á historia deste tipo de construcións resulta moi peculiar, xa que a escasa documentación escrita dificulta o coñecemento de datos fiables sobre a mesma.

Non obstante, o que si abunda sempre é a memoria oral. No caso de edificacións cunha certa distancia temporal, coma esta, a memoria oral non permite chegar a coñecer a orixe, pero son unha peza clave por tratarse das

testemuñas do proceso de abandono que sufriu o edificio, e son as últimas persoas que os recordan con vida. De non recoller os escasos datos que poidan quedar no imaxinario destas persoas, o que poderán saber sobre o edificio as xeracións futuras unicamente será o que poidan aportar as xeracións actuais, é dicir, nada, porque non se pode transmitir algo que se descoñece.

1.2 Motivación e obxectivos

A preocupación polo desino ao que están abocados, non so desta edificación, senón gran parte do patrimonio rural galego, motivan a liña de estudo que segue este traballo.

O vínculo persoal co núcleo de San Lourenzo e o coñecemento de primeira man das ruínas da reitoral, xustifican a súa elección xunto coa reivindicación deste inmovible como un exemplo representativo da cantería da zona.

O obxectivo é dar pé á revalorización do edificio e a concienciación sobre a importancia da súa recuperación, que debe deixar a un lado os intereses persoais e individuais para prestar un servizo real e tanxible á veciñanza, atendendo ás súas necesidades actuais.

1.3 Enfoque e metodoloxía

Para a organización do traballo propónse unha estrutura en catro partes:

- O lugar de estudo
- A temática de estudo
- O caso de estudo
- A proposta

Deste xeito a primeira parte do traballo estará dedicada a situar o lugar de Moraña. Coñecer o seu contexto histórico e social, así como as características do seu territorio como o clima e a estrutura litolóxica, que dá explicación á calidade das súas construcións tradicionais. Tamén se realizará un estudo da súa estrutura parroquial actual, ampliando a análise sobre a parroquia de San Lourenzo.

Xa coa análise centrada no núcleo de San Lourenzo, afondarase no oficio do canteiro dentro da parroquia homónima, tomando como referencia os datos reflexados no Catastro de Ensenada.

Coa finalidade de establecer análises comparativas, realizarase unha ficha de cada unha das reitorais do tempo municipal de Moraña, buscando elementos formais similares ao da reitoral que nos ocupa.

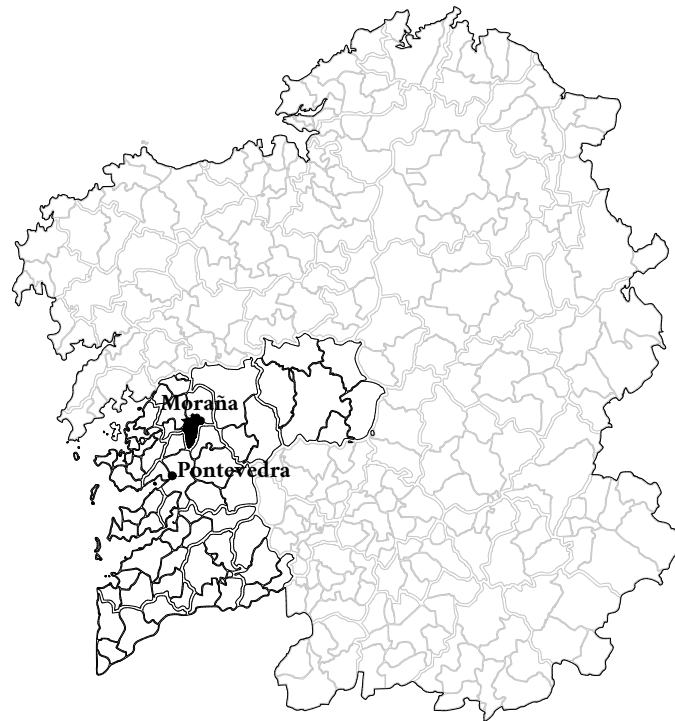
A continuación, tomarase como caso de estudo a reitoral de San Lourenzo e farase un levantamento e diagnóstico do seu estado

actual. Proporase tamén unha hipótese de cal puido ser a súa morfoloxía orixinal e un estudo de cal é a historia que se esconden detrás das súas pedras. Neste apartado cobra especial protagonismo a memoria oral.

O achegamento á edificación facilita un achegamento á veciñanza que permite obter tanto datos sobre a edificación que se está a estudar como información sobre as necesidades reais do pobo.

Isto permite que a última parte do traballo, a proposta, sexa un compendio de todo os estudos anteriores. Nel aparecerán reflexadas cuestións que atinxen á importancia da memoria inmaterial, a reconstrución do pasado, a lectura do edificio etc., así como a incorporación de criterios teóricos sobre a rehabilitación e criterios construtivos para a elaboración da proposta arquitectónica.

PARTE I | O lugar de estudo

Situación Moraña en Galicia. Fonte: elaboración propia

PARTE I | O LUGAR

2. Moraña

«Achegarse á historia dun pobo non é tarefa doada, comprendela e expoñela é moito máis complicado. Estas notas só pretenden facer chegar ós lectores e en especial ós morañeses, unha breve selección de datos históricos contrastados que, xunto a unha sinxela exposición de variados aspectos da cultura destas terras, mostren unha visión panorámica dos feitos e persoas que dende os primeiros tempos ata os nosos días foron construíndo a Historia de Moraña»

Terras de Moraña, 2002.

2.1 Situación. Marco xeográfico

Moraña atópase na provincia de Pontevedra, comarca de Caldas, e ten unha extensión aproximada de 41,3 km², cunha poboación de 4147 habitantes¹. O municipio é fundamentalmente rural xa que está formado por un só núcleo urbano, Santa Lucía, e setenta e tres núcleos rurais, distribuídos nas nove parroquias que o conforman.

Na súa orografía podemos ver un contraste entre as áreas orientais, que non chegan a unha altitude de 200 metros, mentras que na zona occidental os picos máis altos superan os 500 metros, tendo o cumio máis alto 541 metros de altura. A altitude promedio sobre o

¹ A 1 de xaneiro de 2020 segundo o IGE.

nivel do mar é de 292 metros.

As terras de Moraña atópanse bañadas polo río Umia, fronteira co concello veciño de Cuntis.

2.2 Contexto histórico

Nun primeiro achegamento á historia de Moraña o primeiro feito destacado é a presenza da pedra. As primeiras pegadas megalíticas están datadas entre os anos 3.500-2.000 a. de X.C. Na parroquia de San Martiño de Gargantáns álzase o exemplo máis misterioso de todas elas: o Menhir.

O Menhir da Lapa, que levaba enclavado dende hai milenios nas terras morańesas, non foi descuberto ata o 1958 por Carlos Paratcha. De non ser pola contribución e interese dunhas poucas persoas, a historia que hoxe coñecemos sobre o chan que pisamos sería moi diferente. Ao longo da súa vida, Carlos Paratcha Vázquez (Marín, 1900-1974) mestre, investigador, defensor e divulgador do patrimonio galego, encargouse de descubrir e catalogar a maior parte dos restos arqueolóxicos que existen tanto en Moraña como en toda a provincia de Pontevedra. Grazas ao seu traballo pódese situar no mapa as testemuñas dos primeiros asentamentos nos outeiros morańeses.

Outro dos misterios que gardan as pedras deste territorio é a finalidade dun resto

Menhir Lapa de Gargantáns. Fonte: Moncho Sabin

megalítico con forma de rostro humano.

Descuberta tamén por este investigador no 1962, trátase dunha clase de marco entre as parroquias de Amil e Rebón que presenta uns relieves cunhas formas a modo de cara, á que se lle denomina Cabeza de San Pedro.

Cun carácter funerario, destaca tamén a forte presenza de mámoas. Repartidas por todo o municipio, constan actualmente máis de dez restos deste tipo, aínda que algúns non quedaron ilesos ao paso do tempo. A elas debe o nome o lugar do Deitadeiro, no monte de Chaián.

Na parroquia de Gargantáns, deberon atopar os primeiros moradores castrexos o apoio da orografía e o acceso á auga idóneo para levar a cabo a súa vida e súa actividade defensiva. Moi próximo ao Menhir, atópanse en Paraños vestixios de asentamentos da cultura castrexa, aínda que o exemplo máis destacado é o castro de Rebón. Porén, da época romana apenas existe constancia do seu paso por Moraña.

Malia as abundantes testemuñas prehistóricas, a información escrita que se ten sobre estas terras non destaca en cantidade. A información existente é escasa e salpicada no tempo. A primeira pegada sobre o papel data no ano 572 no II Concilio de Braga² e figura co nome MORANIAM. Posteriormente, volven aparecer referencias illadas a diferentes vilas que foron servidas como doazón, entre finais do século X e principios do XI, aínda que a información que se ten desa época é escasa xa

Cabeza de San Pedro. Fonte: <https://darredor.blogspot.com/>

²Casal Porto, Caslderrey Fraga, García Giménez, García González, and Oubel Arcos. 2002. *Terras De Moraña*. Concello de Moraña.

que os documentos se atopan espallados polo territorio galego e nunca se chegou a investigar en profundidade.

Entre o século XI e XII aparecen algúns exemplos do románico como as ábsidas das igrexas de Rebón e Gargantáns, parroquias que xa destacaban anteriormente pola súa cantidade de restos.

As próximas datas relevantes escritas sobre Moraña pasan de facerse no papel a facerse na pedra e non aparecen ata o século XVI. A inscrición máis antiga data do ano 1501 sobre a fonte de Santa Xusta. A partir dese ano aparecen diversas datas sobre construción tanto civís como relixiosas³, como a da igrexa de San Lourenzo do ano 1714.

Durante eses anos, pode dicirse que a historia, a economía e a sociedade de Moraña florecen e se consolidan. Constanza diso quedou nas memorias do cardeal da catedral de Santiago de Compostela, Xerónimo del Hoyo. Entre os séculos XVI e XVII del Hoyo visitou todos os lugares pertencentes ao Arcebispado de Santiago coa finalidade de coñecer os seus bens. Desas visitas escribiu *Memorias del Arzobispado de Santiago* (1607) e entre os lugares visitados figura Moraña⁴. Sobre as súas parroquias escribiu datos como o número de fregueses, a renda das fábricas e a quen pertencían. As memorias pódense consultar no Arquivo Histórico Diocesano do Arcebispado de Santiago de Compostela.

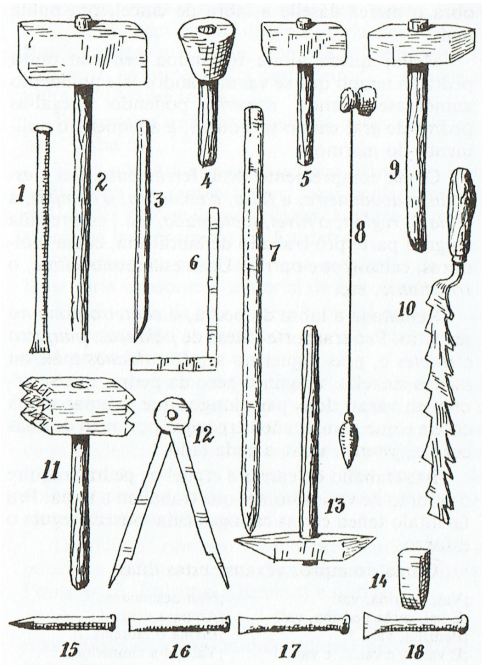
2.3 Os oficios no século XVIII

Do século XVIII os datos máis relevantes poden extraerse do Catastro de Ensenada do 1752-1753. Da lectura e estudo deses arquivos elabóranse os datos expostos no libro *Terras de Moraña* (2002, p. 15).

Para o reconto da poboación contábase unicamente aos xefes masculinos de familia, polo que os 981 veciños que aparecen contabilizados no catastro suporían uns 3.900 habitantes aproximadamente. A parroquia máis numerosa era a de Saiáns con 199 veciños e a menos numerosa a de San Lourenzo con 32⁵.

A poboación feminina e a infantil dedicábase á labranza do campo mentres que a poboación masculina se ocupaba dos diferentes oficios. Só unhas poucas mulleres se dedicaban a oficios e estes podían ser costureira ou palilleira, entre outros.

O oficio masculino por excelencia era o de canteiro, onde nalgunha parroquia como San Salvador de Saiáns, de 169 veciños, 131 eran canteiros. A asignación económica dos canteiros dependía do seu cargo, que podía ser oficial, pinche ou aprendiz, e polo xeral adoitábase facer ao xornal, é dicir, un soldo por xornada de traballo. Existían dúas maneiras de cobrar este soldo, que podía ser en seco ou en mantido⁶. Se era en seco cadaquén encargábase de levar o seu propio xantar e se

Ferramenta de canteiro: 1, pistolete. 2, martillón. 3, palanqueta. 4 e 5, macetas. 6, escoadro. 7, ferro. 8, plomo. 9, escoda. 10, fixadeira. 11, buxarda. 12, falsa. 13, pico. 14, guillo. 15, punteiro. 16, acodadeiro. 17, cicel. 18, lima.

Ferramenta de canteiro. Fonte: libro “Os Oficios” de Xaquín Lorenzo

³⁻⁴⁻⁵Casal Porto, Casalderrey Fraga, García Giménez, García González, and Oubel Arcos. 2002. *Terras De Moraña*. Concello de Moraña.

⁶Cernadas Sande, José. 2018. *A Cantería Tradicional En Galicia*. Museo do Pobo Galego ed. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

era en mantido os donos da casa onde estiveran a traballar eran os encargados do xantar dos traballadores. Organizábanse en cuadrillas de entre catro e oito homes, que estaban dirixidos por un mestre canteiro. Este era seguido por un pinche, o resto de canteiros e os aprendices, nun período de formación que podía durar entre dous e tres anos.

Os aprendices incorporábanse nunha cuadrilla ao redor dos catorce anos. O seu primeiro contacto coa profesión consistía fundamentalmente no transporte de material fundamentalmente, ou axudando aos demais canteiros en tarefas como o amasado do barro. Unha vez afeitos a ese tipo traballos menores, pasábase ás tarefas máis complexas como picar a pedra ou paredar e escuadrar unha parede.

A vida dos canteiros era moi dura. A súa xornada laboral comezaba moi cedo, pouco despois da saída do sol e remataba preto das nove da noite. Era habitual que o camiño da casa ao traballo e do traballo á casa se realizase a pé, polo que antes e despois de cada xornada podían ter horas de camiño, se a obra se atopaba lonxe⁷.

Os salarios tampouco eran demasiado ele-

Debuxos de José Cernadas. Fonte: libro "A cantería tradicional" (2018)

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

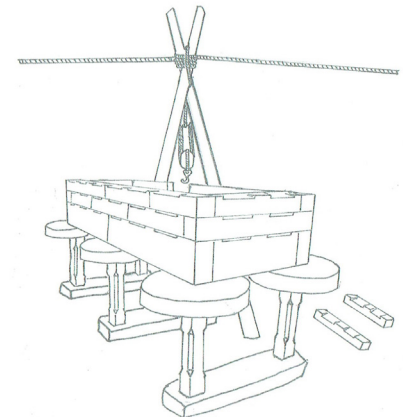
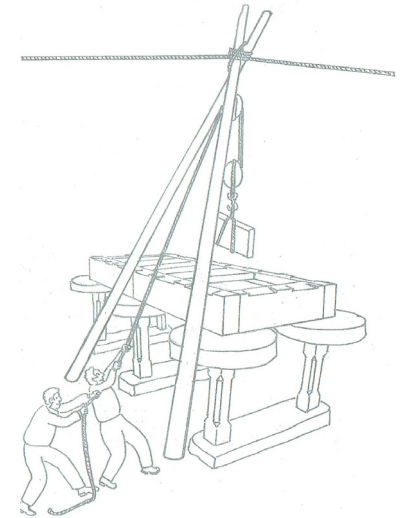
e a súa rehabilitación para casa veciñal

vados e dependían moito da zona e do tipo de traballo que estivesen a realizar. Ademais, estaban suxeitos ás inclemencias do tempo xa que se chovía non podían ir traballar e polo tanto non o cobraban.

O seguinte oficio máis común era o de tecedor aínda que o que máis calou na tradición morañesa, despois do de canteiro, é o de arrieiro, xa que estaban moi ben valorados social e economicamente.

Os arrieiros eran os encargados de transportar e distribuír o viño dende as zonas de produción ata os seus puntos de consumo, como eran as tabernas. Os seus cánticos eran famosos e algúns deles aínda son coñecidos a día de hoxe en Moraña.

Outros oficios eran carpinteiro, xastre, agrimensor, tendeiro, zapateiro, tabaqueiro, muiñeiro e armeiro, entre outros.

Debuxos de José Cernadas. Fonte: libro "A cantería tradicional" (2018)

⁷Cernadas Sande, José. 2018. *A Cantería Tradicional En Galicia*. Museo do Pobo Galego ed. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

Na seguinte táboa recóllese o número de persoas que desempeñaban un oficio clasificado por cada parroquia⁸. Nela evidénciase a marcada presenza do oficio de canteiro, cun total de 514 traballadores.

<i>Freguesía</i>	<i>Canteiros</i>	<i>Arrieiros</i>	<i>Agrimensores</i>	<i>Carpinteiros</i>	<i>Texedores</i>	<i>Ferreiros</i>	<i>Milicianos</i>
S. Salvador de Saiáns	131	12	13	5	2	2	-
Santa Cruz de Lamas	46	2	10	3	-	-	-
San Martín de Laxe	88	7	4	9	1	2	-
Sta Xusta de Moraña	66	5	8	12	1	-	1
S. Martín de Gargantáns	33	11	2	1	1	-	2
San Lourenzo de Moraña	24	-	1	1	-	-	1
Santa María de Cosoirado	31	-	4	-	1	-	1
San Pedro de Rebón	95	8	1	3	-	2	-

Táboa de profesións na Xursidición de Peñaflo no ano 1753. Fonte: elaboración propia a partir dos datos aportados no blog “Chorima”

⁸Xursidición de Peñaflo e cotos de Amil e Soar. Asociación *Chorima*. <http://xursidiciondepenaflo.blogspot.com/>

Outro dos elementos salientables en canto ás ocupacións dos habitantes de Moraña é a dedicación ao cultivo do mel e do viño. A elaboración da seguinte táboa pon en relación as parroquias con datos como a renda anual, a superficie, e o número de casas e habitantes, onde figura o elevado número de colmeas que había no ano 1752.

<i>Freguesía</i>	<i>Luctuosas anuais</i>	<i>Superficie territorial</i>	<i>Muiños e batáns</i>	<i>Colmeas</i>	<i>Habitantes</i>	<i>Casas</i>	<i>Tabernas</i>	<i>Presbíteros e curas</i>
S. Salvador de Saiáns	40 Reais	Dúas leguas	9 Molinos harineros 1 solar 1 solar de batán	263 colmeas	169	207	2	4
Santa Cruz de Lamas	35 Reais	Unha legua	4 Molinos harineos	54 colmeas	98	99	1	1 cura
San Martín de Laxe	non paga	Legua e media	8 Molinos harineros 1 solar 1 batán	125 colmeas	138	141	1	3
Sta Xusta de Moraña	35 Reais	Legua e media	3 Molinos harineros	126 colmeas	121	119	2	2 e 1 clérigo de menores
S. Martín de Gargantáns	non paga	Media legua	4 Molinos harineros	23 colmeas	69	64	1	2 e 2 clérigos de menores
San Lourenzo de Moraña	10 Reais	Media legua	2 Molinos harineros	27 colmeas	32	35	1	0
Santa María de Cosoirado	20 Reais	Media legua	3 Molinos harineros	38 Colmeas	42	45	1	2
San Pedro de Rebón	30 Reais	Legua e media	19 Molinos harineros	164 colmeas	151	153	1	3 1 Ordenado de epístola
COTO de Amil	66 Reais	Máis de unha legua	3 Molinos harineros	Algunhas colmeas	-	136	1	1 Abade 1 curas 2 presbíteros
COTO de Soar	40 Reais	Tres cuartos de legua	2 Molinos harineros	8 colmeas	49	52	1 Taberna 1 Carni- cería	1 Presbítero

Non obstante a situación económica de Moraña mudou no século XIX. A emigración provocou un acusado decrecemento demográfico, o que levou a un estancamento da poboación. O principal destino de emigración, na primeira metade do s.XIX, era América do Sur onde destacaban os destinos como Arxentina, Uruguai ou Venezuela. Na segunda metade, o destino prioritario era Europa, sobre todo Alemaña e Suíza, aínda que tamén se produciron movementos a outras cidades galegas como Vigo e Pontevedra, na procura dunha oportunidade laboral que levantase a economía familiar.

Co final da ditadura coincide un crecemento da poboación morañesa e a finais da década dos 90 comeza un proceso de industrialización coa chegada dos primeiros polígonos. Isto provocou un rexurdimento económico e moitas das persoas emigradas ven nesta industria a oportunidade de volver.

Malia esta mellora, como se observa na gráfica, Moraña non chegou a remontar e non recuperou nunca o seu número de habitantes nin a súa actividade anterior. Os cambios tiveron un forte impacto en todos os aspectos da vida rural, e cara a principios do século XX xa pouco quedaba dos oficios e labores tradicionais. Aínda que se segue a traballar o campo, a aparición dos novos postos de traballo e a posibilidade de desprazamento ás cidades próximas, provocou que a labranza

quedase relegada a un segundo plano e, con ela, todas as actividades vinculadas ao campo e ao núcleo rural.

Na actualidade o territorio de Moraña segue nun proceso de decrecemento continuo, con pequenos picos de mellora que non son significativos⁹.

Evolución do número de habitantes de Moraña. Fonte: elaboración propia a partir de <http://www.foro-ciudad.com>

⁹Páxina web do Instituto Nacional de Estadística. www.ine.es

2.4 O territorio actual
2.4.1 O clima

O clima vese afectado pola protección da Depresión Meridiana polo que é bastante temperado. A súa media anual sitúase por enriba dos 14º. Adoita variar entre 5 °C e 25 °C e en poucas ocasión baixa de 1 °C ou pasa dos 31 °C. As temperaturas máis altas rexístranse no mes de xullo e as máis baixas no mes de xaneiro. Nos seguintes gráficos¹⁰ pódese comprender de maneira moi visual como é a temperatura promedio en Moraña en relación ás horas do día e aos meses do ano. Nel podemos ver que predomina unha temperatura diúrna entre fresca e fría nos meses de inverno, e unha temperatura entre cómoda e quente nos meses de verán. Pola noite mantense entre fresca e fría todo o ano, tendo xaneiro as noites máis frías.

En canto á nubosidade, os ceos de Moraña atópanse máis despexados nos meses de xuño, xullo, agosto e setembro e mantéñense con máis presenza de nubes o resto do ano.

No terceiro gráfico pódese ver a gran variación de choiva ao longo do ano. Decembro rexistra os meses máis chuviosos, cunha media de 149 milímetros, mentres que xullo ten so unha acumulación promedio de 22 milímetros, sendo a máis baixa do ano.

A seguinte gráfica aporta uns datos moi

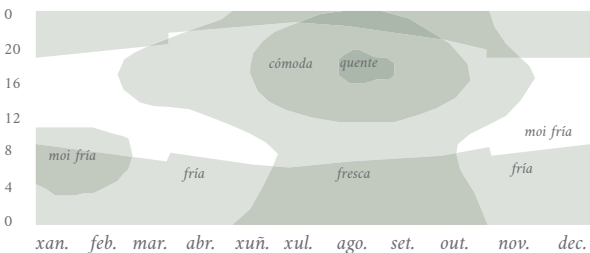

Gráfico temperatura promedio por hora. Fonte: elaboración propia a partir da web “weatherspark”

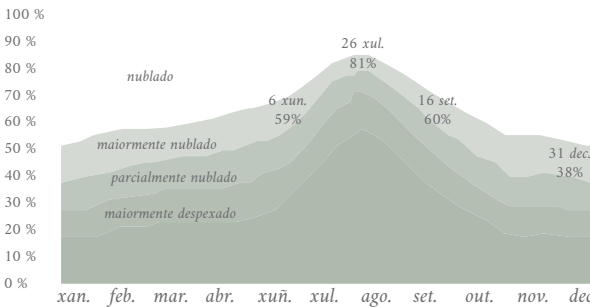

Gráfico de nubosidade. Fonte: elaboración propia a partir da web “weatherspark”

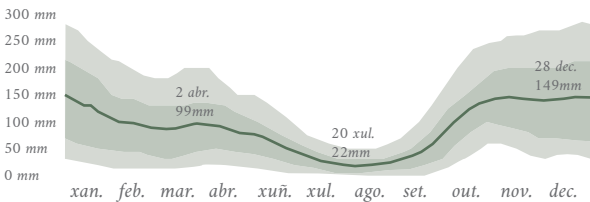

Gráfico de choivas. Fonte: elaboración propia a partir da web “weatherspark”

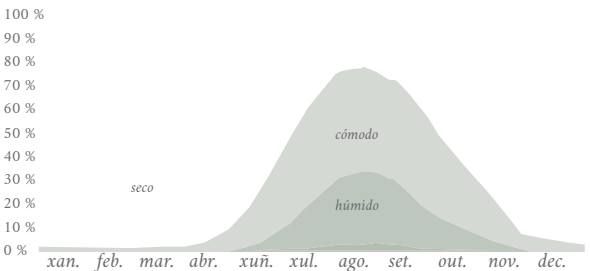

Gráfico de humidade. Fonte: elaboración propia a partir da web “weatherspark”

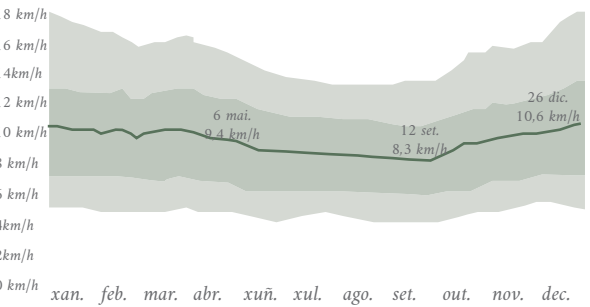

Gráfico de velocidade do vento. Fonte: elaboración propia a partir da web “weatherspark”

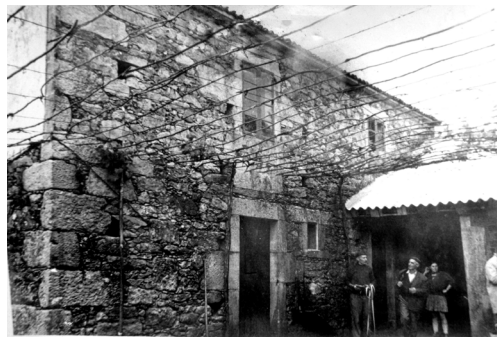
interesantes sobre a comodidade con respecto á humidade. Pode verse que a maior parte do ano os niveis son secos, húmidos e cómodos, e en ningún caso chegan se chegan a niveis extremos. Os niveis de comodidade da humidade baséanse no punto de orballo¹¹. Canto os puntos de orballo son baixos percíbese como máis seco e cando son altos percíbese como máis húmido. Polo tanto, en Moraña predominan uns puntos de orballo baixos.

En canto á velocidade do vento, non presenta unha variación demasiado acusada ao longo do ano. Os meses de outubro a maio son os máis ventosos.

¹⁰⁻¹¹ <https://es.weatherspark.com/>

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Fotografías de Moraña, anos 70. Fonte: blog Moraña na historia

2.4.2 As construcións

No libro *Arquitectura popular en Galicia* de Pedro de LLano (2007, p. 593) unha das aldeas de Moraña, a Alberguería, aparece clasificada como a casa do viño. Xa se mencionou anteriormente a importancia do cultivo do mel e do viño nesta zona, polo que non é de estrañar que a dedicación a estes produtos se vexa reflexada na arquitectura. A excepción das construción adxectivas, as casas tradicionais desta zona non presentan grandes diferenzas coas casas labregas do interior de Galicia. A continuación realízase unha descrición a grandes trazos de cada elemento que conforma a vivenda.

Muros

Moraña está situada en plena terra de granito¹². A maior parte das construcións están feitas con este material, traballado cunha perfección que resalta o traballo dos canteiros da zona. Pódense ver muros perfectamente executados de cachotería, de perpiaño e de sillería. Como é habitual, os muros son de gran espesor, rondan os 60cm.

¹² <http://mapas.xunta.gal/productos-cartograficos/medio-rural/litoloxico>

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Cubertas

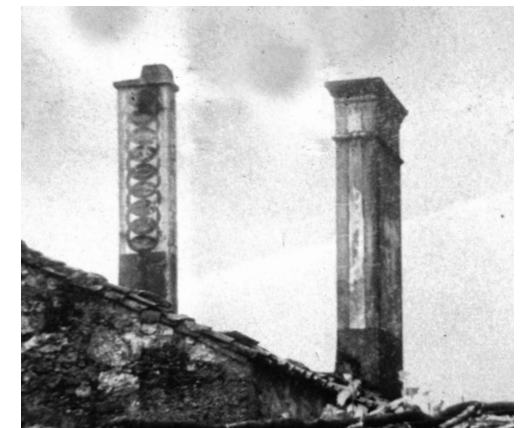
As cubertas son maioritariamente a dúas augas, co cumio paralelo á fachada. Algo curioso é a presenza de chemineas de grandes proporcións nalgunhas casas, aínda que non se dá en todos os casos. Nalgunhas casas o fume saía directamente pola cuberta.

Ocos

Os ocos de fachada en ningún caso son de grandes dimensións. Sendo de proporción vertical para a vivenda e en forma de pequenos *ventanucos*, bufardas, para as cortes, como se pode apreciar na fig.3.1. Os ocos atópanse na gran maioría dos casos rematados por coidadas pezas de cantería.

Distribución

Predominan as vivendas de dúas plantas. A distribución frecuente era a de cociña cunha lareira de considerables dimensións e cortes na planta baixa. Na planta alta, fican o resto de dependencias da vivenda. O interesante a nivel térmico é como esta distribución favorecía ao quecemento das estancias superiores, a través da calor que desprendían os animais das cortes.

Fotografías de Moraña, anos 70. Fonte: blog Moraña na historia

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Fotografías de Moraña, anos 70. Fonte: blog Moraña na historia

Construcións adxectivas

Nesta zona as construcións anexas ás vivendas poden ser varias.

O que non adoita faltar na maioría das vivendas é o hórreo, denominado “cabana” na zona. A cabana adoita ser mixta, con pés e estrutura de cantería e cerramento de madeira.

Ademais, adoita haber construcións para gardar os aparellos da labranda, como son os chamados “cubertos”. Son espazos cubertos superiormente pero non necesariamente pechados perimetralmente. Adoitan ter unha cara aberta directamente cara a eira.

Na zona, marcada polo cultivo do viño, é frecuente que cada casa teña unha bodega na que almacenar os barrís e demais material para a colleita do viño¹³. A bodega pode atoparse tamén na planta baixa da vivenda se é suficientemente grande ou atoparse nunha construción aparte.

¹³ Llano, Pedro de. 1983. *Arquitectura Popular En Galicia: Razón Y Construcción*. Colexio Oficial de Arquitectos (COAG).

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Fotografías de Moraña, anos 70. Fonte: blog Moraña na historia

2.4.3 A litoloxía

Actualmente, a existencia ou inexistencia dun material nunha determinada zona non supón necesariamente unha implicación directa no modo de construír. Que un lugar non teña nos seus bosques unha especie de árbore concreta non quere dicir que non se poida construír con ese tipo de madeira. Os materiais hoxe en día viaxan, non só dunha cidade a outra, senón tamén entre países e continentes.

Por suposto, non sempre foi así. O vínculo das construcións cos materiais que ofrecía o medio máis inmediato era algo que antes nin se cuestionaba nin se imaxinaba doutro xeito. Os recursos aos que se tiña acceso eran os que se obtiñan directamente do medio natural, salvo en contadas ocasións nos que se importaba o material de vilas veciñas.

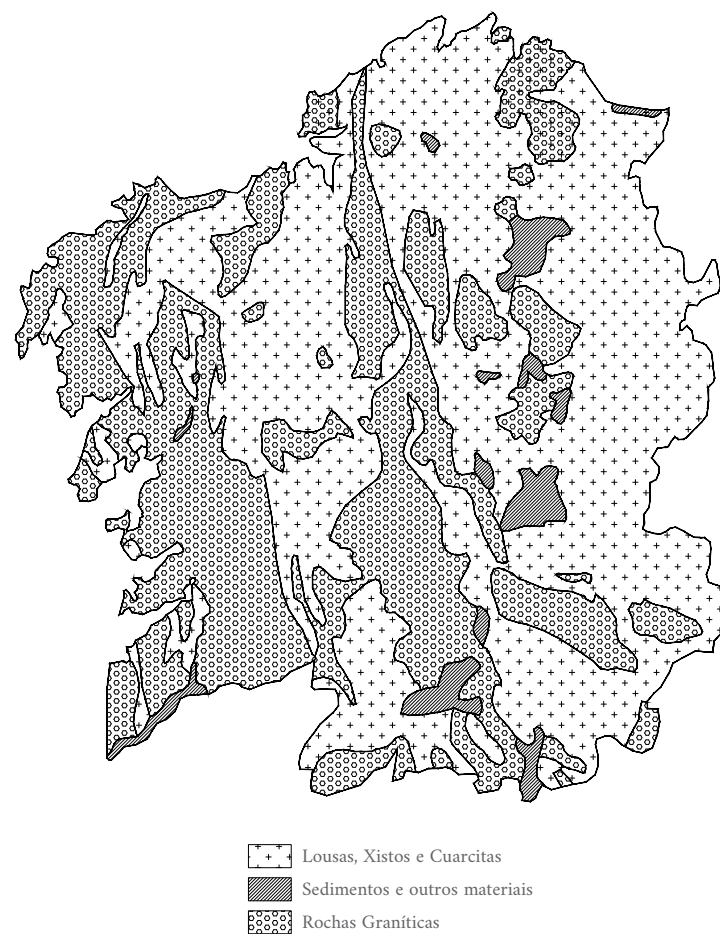
Deste xeito, as profesións e oficios dos que se viña falando ata o de agora non se poden entender sen poñer atención no medio. Ao observar o mapa litolóxico de Galicia, enténdese que foi o que atoparon os nosos antepasados canteiros na provincia de Pontevedra.

Mentres o resto das provincias mostran unha litoloxía variada coa presenza tanto de granito como de lousas, xistos e cuarcitas, na provincia de Pontevedra case a totalidade do territorio está marcada pola presenza das rochas graníticas¹⁴.

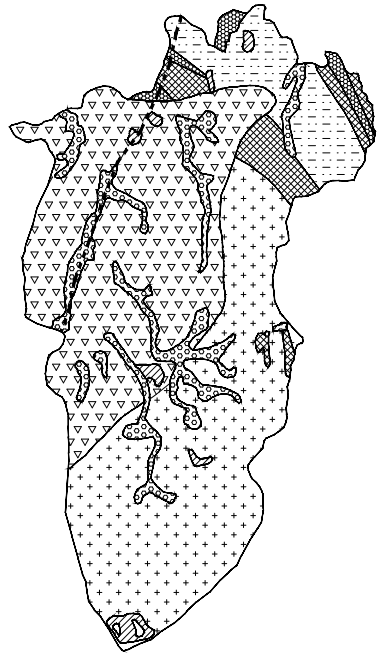
Aínda que a profesión do canteiro existía en case todos os territorios de Galicia, a tradición deste oficio provén das comarcas que tiñan unha pedra de gran ou de cantería, é dicir, do interior da provincia de Pontevedra. O xeito de traballar a pedra variaba moito dunha provincia a outra, xa que onde a pedra non era de gran e polo tanto tendía romper en láminas, as técnicas empregadas eran moi diferentes.

Dentro da provincia tiveron e teñen certa sona os canteiros de Cotobade, Forcarei e Cerdedo. Ademais da súa dedicación á pedra tiñan unha forte implicación política e social. Durante algúns anos, celebrouse alí a Festa do Canteiro, hoxe desaparecida aínda que os veciños e asociacións seguen a promover a súa recuperación. Tamén destacan os municipios de Cuntis, Meis, Barro, Poio, Vilalonga, Pontearreas, Caldas, A Lama, Agolada, A Cañiza, Pontecaldelas, A Estrada etc., entre os cales tamén se atopa Moraña.

¹⁴ Cernadas Sande, José. 2018. *A Cantería Tradicional En Galicia*. Museo do Pobo Galego ed. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

Mapa litolóxico de Galicia. Fonte: elaboración propia a partir do libro "A Cantería tradicional" de José Cernadas

- Faia
- + Alineación a caliza Salvaterra-Cercedo. Macizo de Domalo
- /// Cuaternario indiferenciado
- Depósitos aluviais
- Xistos, Xistos Grafitosos, Filitas, Ampelitas e Liditas
- ▽ Granito e Granodiorita Biotítico de Caldas de Reis
- Granitoide inhomogeneo, Granito migmatítico de dúas micas
- Ortogneis glandular de dúas micas

Mapa litolóxico de Moraña. Fonte: elaboración propia a partir de estudio previo ao PXOM de Moraña (2012)

En canto á litoloxía concreta do concello de Moraña, esta atópase entre tres grandes grupos litolóxicos: rochas cuaternarias, granitoides alcalinos e granitoides calcoalcalinos¹⁵. Economicamente son materiais que presentan gran interese para o sector da cantería. A presenza dos granitos é uniforme en todo o territorio morañés e a abundancia deste material explica tanto a cantidade de construcións que realizaron con el como a demanda de man cualificada que soubera traballar ben o material.

Dentro da pouca variedade rochosa que ofrece Moraña, o granito era escollido en función do traballo que se fose a realizar. Cos de gran máis fino facíanse elementos tallados máis delicados como as cruces ou pequenos elementos decorativos. En cambio, para elementos como as xa mencionadas cabanas (hórreos, precisábase pedra máis compacta para garantir a súa durabilidade.

¹⁵ Informe previo para a redacción do PXOM de Moraña. 2012. - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación, S.L.P.

2.4.4 A parroquia

A parroquia como significado

O elemento organizador do territorio actual máis pequeno é a parroquia. A maioría das parroquias xa estaban formadas no século XII pero o seu peso na sociedade perdura ata os nosos días. Trátase dun conxunto moi peculiar, pois a parroquia ten a capacidade de englobar dende pequenas unidades como aldeas e lugares, ata núcleos urbanos compactos e poboados.

A parroquia non ten peso administrativo, pois dito poder recae no concello ou na comarca á que pertence, pero si constitúe un sólido símbolo de identidade.

A pesar da escasa presenza das costumes relixiosas na sociedade actual, o límite parroquial segue a ter forza como elemento delimitador. Quizais porque a súa connotación cambiou e xa non se entende como unha división unicamente ligada á igrexa. Os límites parroquiais están tan arraigados na sociedade que ocasionan uns vínculos e sentimento de pertenza que van máis alá de conceptos relixiosos.

A unha mesma parroquia poden pertencer diferentes aldeas que nalgúns casos se atopan relativamente distantes entre si. Malia iso, a relación que establece a veciñaza e as fronteiras territoriais imaxinarias, fan que os habitantes sintan que pertencen a esa parroquia e non a outra veciña.

Aínda que existen algúns valiosos estudos que tratan de clasificar os diferentes tipos de asentamentos dos núcleos rurais galegos, como os realizados por Pedro de Llano¹⁶, para este traballo tomarase como referencia o traballo feito por Fernando Mingote Rodríguez¹⁷.

En referencia á orixe do termo “parroquia”, Mingote apunta o seguinte:

«A etimoloxía da palabra parroquia ven de xunta de veciños, deixando claro a súa orixe de unidade social... Pódese contraponer esta denominación “laica” á relixiosa da freguesía, que ven de “filii ecclesiae” ou fillos da igrexa.» ... «A parroquia en Galicia é deste xeito un ámbito de relación social, no que os veciños traballaban dun xeito relativamente conxunto, teñen as súas festas e repousan logo de mortos.»

(Mingote Rodríguez, Fernando. 2015. *A rede de igrexarios e a identidade do territorio. Os conxuntos vinculados ao patrimonio arquitectónico parroquial no medio rural do noroeste galego.*)

A parroquia como límite

Os límites xeográficos entre as parroquias adoitan ser os propios elementos presentes na natureza, como a topografía e os ríos, aínda que tamén poden estar vinculados con elementos artificiais como as estradas. Outro posible límite son as masas arbóreas, que xeralmente están intrinsecamente ligadas aos terreos que non son cultivables, polo que os cultivos, á súa vez, tamén constitúen outro ente delimitador.

¹⁶ Llano, Pedro de. 1983. *Arquitectura Popular En Galicia: Razón Y Construcción*. Colexio Oficial de Arquitectos (COAG).

¹⁷ Mingote Rodríguez, Fernando. 2015. *A rede de igrexarios e a identidade do territorio. Os conxuntos vinculados ao patrimonio arquitectónico parroquial no medio rural do noroeste galego.*

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Moraña está formada por 73 núcleos rurais distribuídos en 9 parroquias.

• **San Mamede (Amil)**

- 1. O Apedrado
- 2. Barro
- 3. Cartamil
- 4. O Castriño
- 5. A Chan
- 6. O Outeiro
- 7. A Picota
- 8. Pumardatán
- 10. A Rozavella
- 11. O Ruibal
- 12. Torre de Abaixo
- 13. Torre de Arriba
- 14. Vilacoba

• **Santa María (Cosoirado)**

- 15. Cosoirado

• **San Martiño (Gargantáns)**

- 16. A Espedregueira
- 17. O Muíño
- 18. Paraños
- 19. San Martiño

• **Santa Cruz (Lamas)**

- 20. A Aldea da Fonte
- 21. Chaián de Abaixo
- 22. Grixó
- 23. A Igrexa
- 24. A Peroxa
- 25. Silvoso
- 26. O Souto

• **San Martiño (Laxe)**

- 27. O Casal
- 28. Chaián
- 29. Conles
- 30. Fontenla
- 31. A Penagrande
- 32. Querguizo
- 33. Trambosríos

• **San Lourenzo (Moraña)**

- 34. As Cerdeiras
- 35. Portopereiro
- 36. Soar
- 37. Sorrego

• **Santa Xusta (Moraña)**

- 38. Alende
- 39. A Bouza
- 40. As Casiñas
- 41. A Igrexa
- 42. O Lameiro
- 43. A Laxe
- 44. Longás
- 45. As Pontellas
- 46. Rial
- 47. As Teixugueiras

• **San Pedro (Rebón)**

- 48. O Batán
- 49. A Bouza
- 50. O Calvo
- 51. Castro
- 52. A Fontaiña
- 53. As Laxes

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

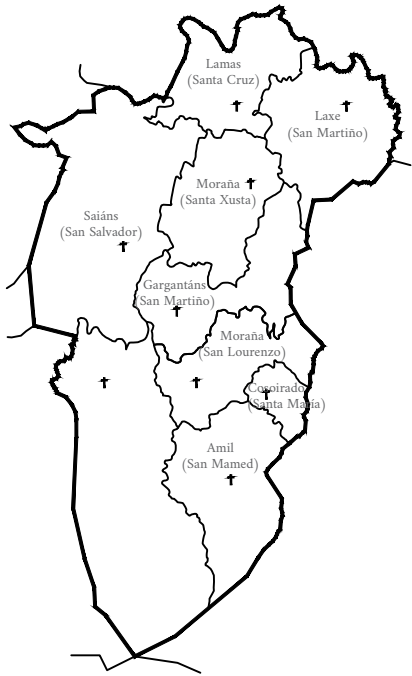
- 54. A Pallota
- 55. A Pasada
- 56. O Pazo
- 57. Rebón de Abaixo
- 58. Rebón de Arriba
- 59. Redondonio
- 60. O Vexildo

• **San Salvador (Saiáns)**

- 61. A Alberguería
- 62. A Barosela
- 63. O Buelo
- 64. A Chojiña
- 65. Corrigatos
- 66. As Cortiñas
- 67. O covelo
- 68. Mos
- 69. O Río
- 70. Sabadín
- 71. Saiáns
- 72. Santa Margarida
- 73. Suigrexexa

Entre os límites naturais entre parroquias atópase:

- O rego de Gundeiro que define o límite entre a parroquia de Rebón e a de Amil.
- O rego de Cornide que fai de separación entre a parroquia de San Lourenzo e a de Gargantáns.
- O río Agra que fai, durante un tramo da súa traxectoria, de separación entre a parroquia de Santa Xusta e San Salvador de Saiáns.

Parroquias Moraña. Fonte: elaboración propia

San Salvador. Saiáns

Santa María. Cosoirado

San Martiño. Laxe

Igrexarios de Moraña dentro do núcleo rural. Fonte: elaboración propia

A parroquia e o igrexario

A relación das parroquias entre si ven definida, como se menciona anteriormente, por uns límites tomados da natureza ou ben por elementos construídos polas persoas. Ao estudar as xerarquías dentro da propia parroquia, destaca a presenza doutro elemento que aparece delimitado, en maior ou menor medida, pero sen o cal non se entende a parroquia: o igrexario.

O igrexario é un conxunto formado pola igrexa, o adro, o cemiterio, os cruceiros, a carballeira ou campo da festa e a casa reitoral. Tamén poden aparecer elementos satélite relacionados con este, como as ermidas. Os elementos poden estar na súa totalidade ou existir uns e outros non¹⁸.

Mingote realiza un profundo estudo da morfoloxía parroquial do noroeste galego¹⁹, atendendo á relación do igrexario co resto dos elementos que conforman a parroquia. Por un lado, a relación do igrexario co medio construído e, por outro, a relación coas vías de comunicación.

¹⁸⁻¹⁹ Mingote Rodríguez, Fernando. 2015. *A rede de igrexarios e a identidade do territorio. Os conxuntos vinculados ao patrimonio arquitectónico parroquial no medio rural do noroeste galego*.

Relacionando as súas clasificacións cos igrexarios que conforman as parroquias de Moraña obtéñense os seguintes datos:

Relación do igrexario co medio construído:

• Parroquias dentro do núcleo rural

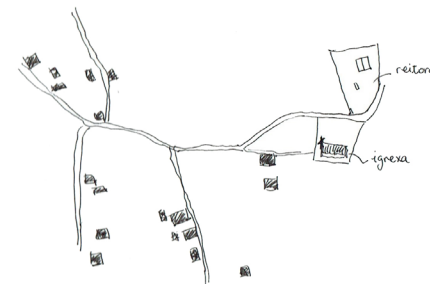
- San Salvador. Saiáns
- Santa María. Cosoirado
- San Martiño. Laxe

• Parroquias á beira do núcleo rural

- Santa Cruz. Lamas
- San Pedro. Rebón
- Santa Xusta. Moraña
- San Martiño. Gargantáns
- San Lourenzo. Moraña

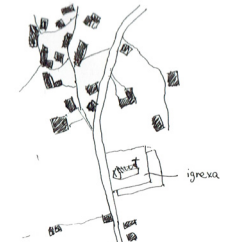
• Parroquias illadas

- San Mamede. Amil

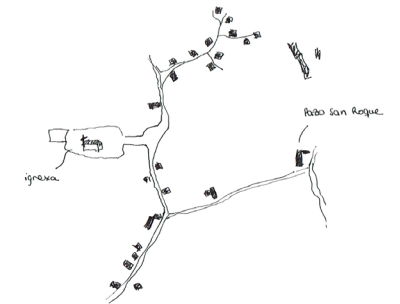

San Mamede. Amil

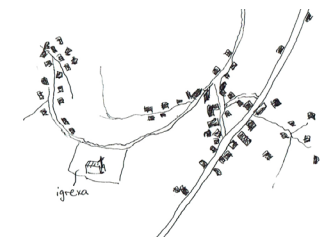
Igrexarios de Moraña illado do núcleo rural. Fonte: elaboración propia

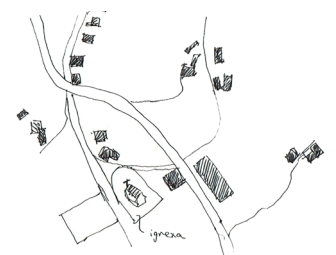
Santa Cruz. Lamas

San Pedro. Rebón

San Martiño. Gargantáns

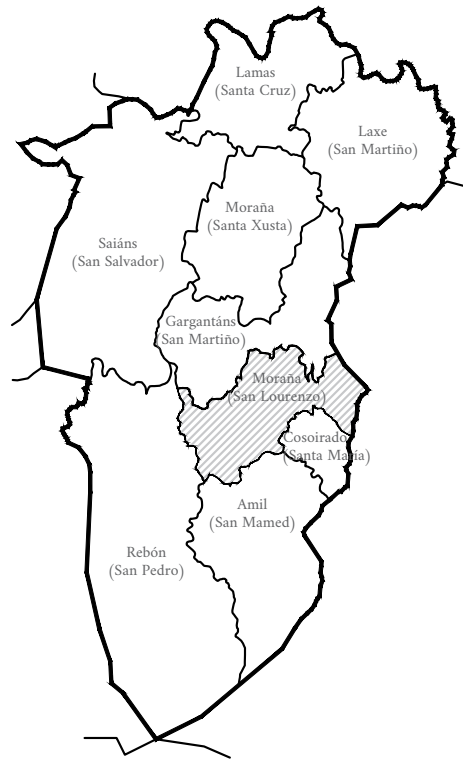

Santa Xusta. Moraña

Igrexarios de Moraña á beira do núcleo rural. Fonte: elaboración propia

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Parroquias Moraña. Fonte: elaboración propia

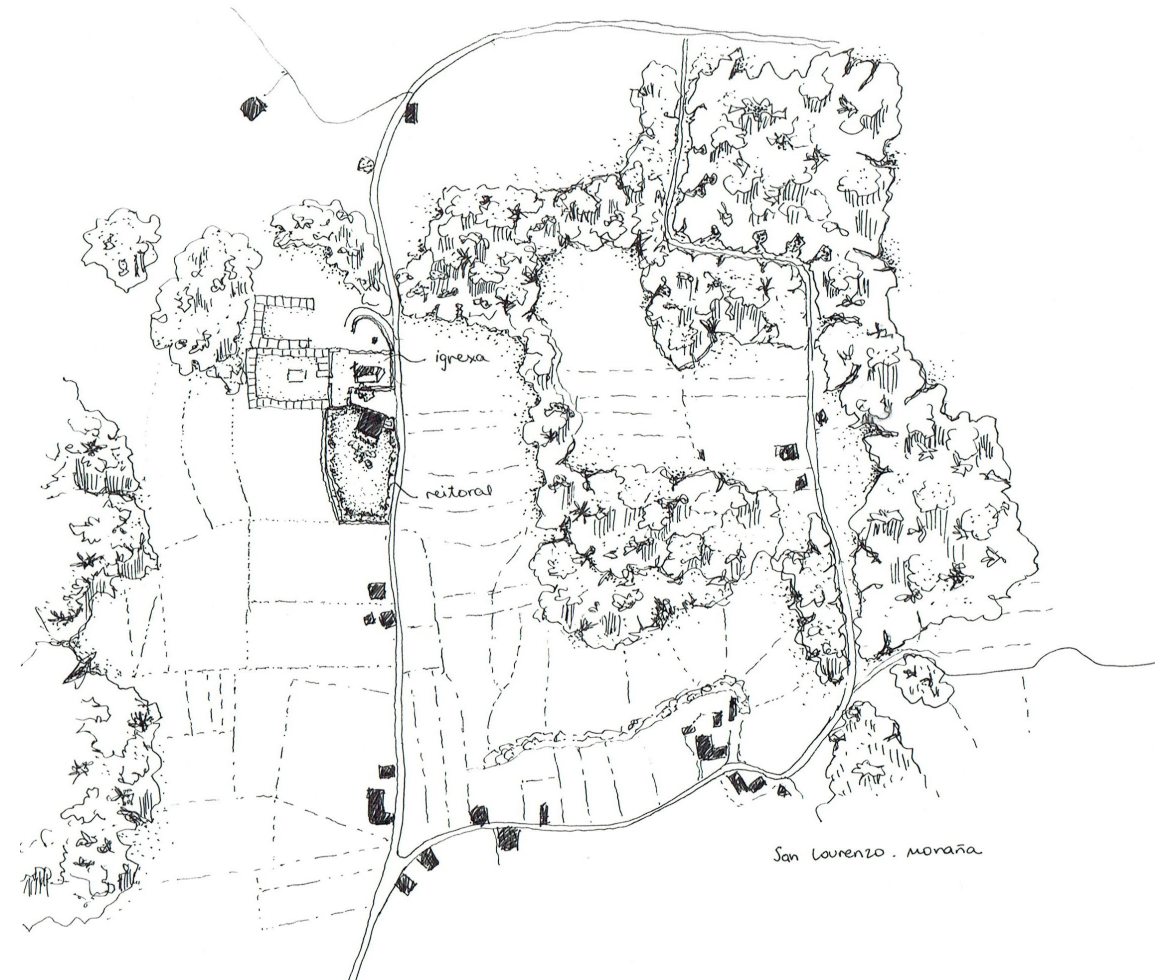
3. A parroquia de San Lourenzo

Dentro das parroquias que conforman Moraña a análise céntrase na parroquia de San Lourenzo, formada polos lugares de As Cerdeiras, Portopereiro e Soar.

Actualmente a configuración territorial é a que se veu explicando ata o de agora. O termo provincial atópase dividido en comarcas, que están formadas por municipios, aos cales pertencen as parroquias que á súa vez están formadas por aldeas ou lugares. Porén, esta estrutura territorial non sempre foi así. San Lourenzo de Moraña non sempre estivo vinculada a este municipio senón que pertencía á Xurisdición de Peñafior.

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Casa reitoral e igrexario de San Lourenzo de Moraña. Fonte: elaboración propia

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

DIVISIÓN PROVINCIAL EN 1753 DA GALICIA ACTUAL

Rubén Castro Redondo, *Cartografía Digital de Galicia en 1753. Jurisdicciones, provincias y Reino*, Andavida Editora, Santiago de Compostela, 2019.

3.1 San Lourenzo na historia. Xurisdición de Peñaflor

O termo xurisdición, hoxe desaparecido, era unha división territorial e administrativa previa á división por concellos actual. Era propiedade dun señorío a quen os habitantes da mesma debían pagar as rendas a cambio de protección.

A orixe das xurisdicións data entre os séculos IX e XI. A capacidade administrativa dunha xurisdición recaía nos señoríos que obtiñan os territorios basicamente por doazóns e compras entre outros señoríos ou ben por herdanzas. O seu poder e liberdade sobre a xurisdición era total pois eles mesmos nomeaban aos membros da xustiza e demais autoridades²⁰.

No Antigo Réxime o territorio galego estaba dividido en 7 provincias: A Coruña, Santiago, Betanzos, Tui, Lugo, Mondoñedo e Ourense. Ao mesmo tempo, as provincias estaban subdivididas nas 662 xurisdicións existentes²¹.

Os territorios actuais de Moraña, Portas e Barro pertencían á antiga provincia de Santiago e estaban agrupados baixo a mesma xurisdición, a Xurisdición de Peñaflor²².

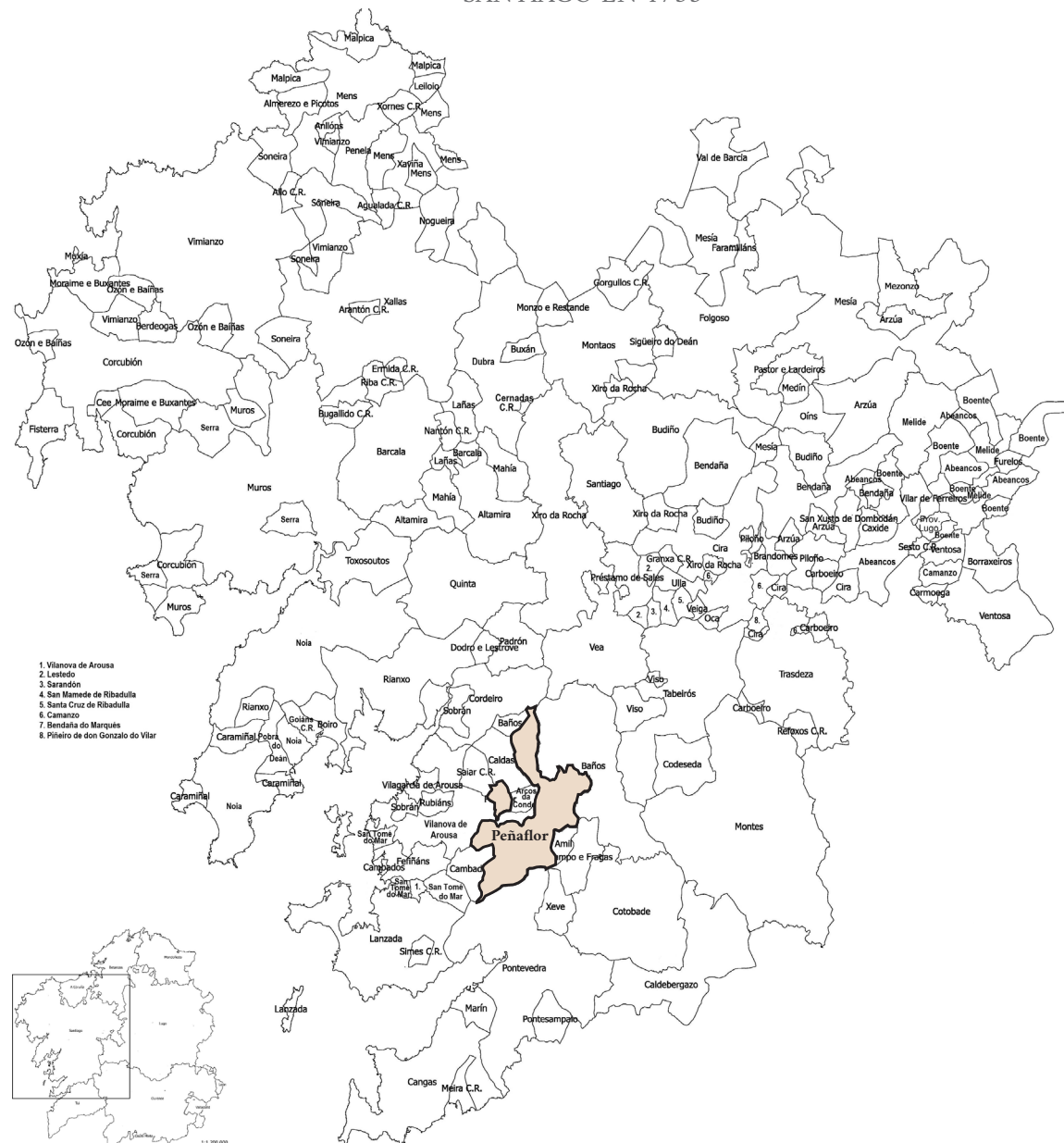
²⁰⁻²² Folgar Crestar, Abilio. 1979. *Historia de la Jurisdicción de Peñaflor*.

²¹ <https://galiciadigital1753.wixsite.com/>

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

CARTOGRAFÍA XURISDICCIONAL DA PROVINCIA DE SANTIAGO EN 1753

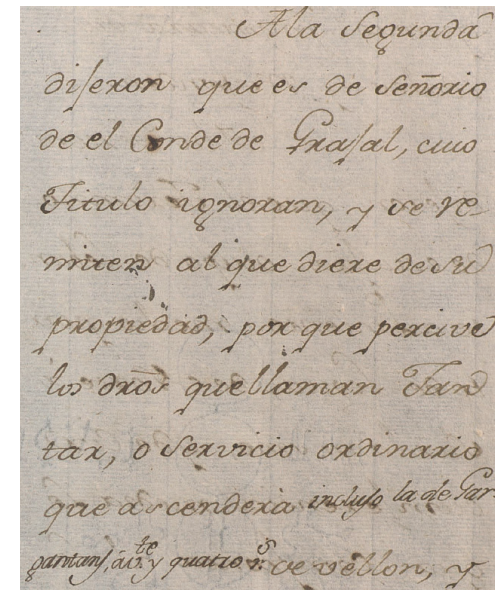

Rubén Castro Redondo, *Cartografía Digital de Galicia en 1753. Jurisdicciones, provincias y Reino*, Andavida Editora, Santiago de Compostela, 2019.

A Asociación Cultural Chorima de Moraña, formada por morañeses que investigaron o pasado desta xurisdición, relata na súa web²³ cal foi a historia de Peñaflor baseándose nos documentos existentes. Da súa investigación obtéñense os seguintes datos:

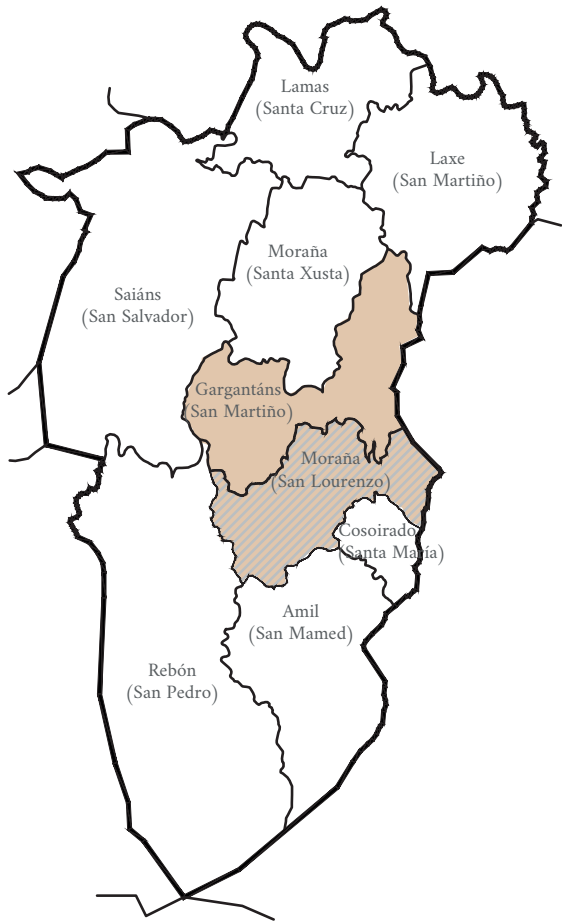
- No ano 1454 o Rey don Juan II concéde-lle a Pedro Bermúdez de Castro unha licencia para a reedificación da fortaleza de Peñaflor.
- No ano 1472 a Casa de Montaos entrégalle á Casa de Sotomayor a xurisdición de Peñaflor.
- No ano 1504 fúndase o Mayorazgo a favor de don Pedro Bermúdez de Castro, conde de Montaos, polo seu matrimonio con dona Violante de Andrade, no que se inclúe a xurisdición de Peñaflor.
- No 1605 co matrimonio entre dona Beatriz Bermúdez de Castro e Menchaca e o herdeiro de Graxal, a Xurisdición de Peñaflor pasa a pertencer ao condado de Graxal.

No Catastro de Ensenada (1752) recóllese que o territorio de San Lourenzo de Moraña pertencía nese momento á Xurisdición de Peñaflor que efectivamente era propiedade do Conde de Graxal.

Catastro de Ensenada de San Lourenzo de Moraña (1752).
Fonte: Fondo Pazo da Buzaca

²³ Pinceladas sobre la historia de la Jurisdicción de Peñaflor. Asociación Chorima. <http://xurisdicionde-penaflor.blogspot.com/>

Parroquias unidas entre 1714 e 1724. Fonte: elaboración propia

²⁴ Folgar Crestar, Abilio. 1979. *Historia de la Jurisdicción de Peñaflo*.

²⁵⁻²⁶ Arquivo Histórico Diocesano de Santiago

Na Idade Media o reconto de pobos e número de veciños que formaban dita xurisdición era o seguinte²⁴:

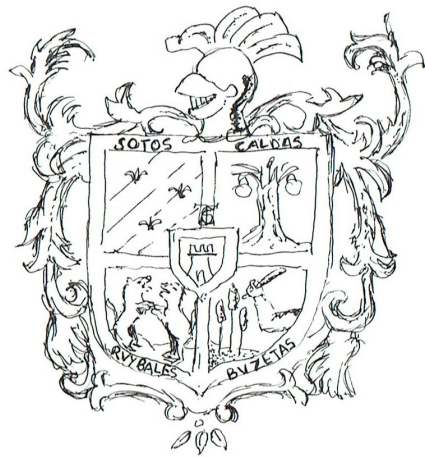
• Portela de San Amaro e San Mamed (Cuntis)	116
• Curro (Barro)	105
• Agudelo (Barro)	139
• Baliñas (Portas)	84
• Romay (Portas)	185
• Portas (Portas)	283
• César (S. Andrés)	222
• Gargantáns (Moraña)	159
• Laxe (Moraña)	149
• Santa Xusta (Moraña)	194
• Santa Cruz, Lamas (Moraña)	199
• San Salvador, Saiáns (Moraña)	193
• Rebón (Moraña)	162
• Cosoirado (Moraña)	87
• San Breixo (Barro)	150
• Perdecamay (Barro)	145
• Coto de Amil (Moraña)	140

As contas de Fábrica de San Lourenzo de Moraña e San Martiño de Gargantáns aparecen en libros conxuntos dende 1714 ata 1724, data na que se empezan a facer libros separados²⁵. Por outra banda, no Catastro de Ensenada faise referencia a que San Lourenzo non tiña ningún párroco, polo que se pode entender que Gargantáns e San Lourenzo compartiron a freguesía durante eses anos.

De todas as propiedades que pertencían aos

condes de Graxal, tiñan establecida como a súa residencia habitual o Pazo de Caión, e só frecuentaban as súas demais propiedades de maneira puntual. Nelas adoitaban ter unha casa grande ou unha importante casa de labranza. Aínda que non se atopou polo de agora información que contrastasen estes datos, crese que a abandonada casa reitoral situada en San Lourenzo, foi na súa orixe a casa de labranza destes condes, e que a actual igrexa de San Lourenzo era a súa capela particular. Nalgúns escritos de visita de fábrica figura a existencia da capela de San Xoán Bautista en San Lourenzo de Moraña (1728)²⁶. A actual igrexa de San Lourenzo evidencia o paso de numerosas modificacións e ampliacións polo que puido ser orixinalmente dita capela, de un tamaño máis modesto.

Aínda que Peñaflo pertencía aos condes de Graxal, o seu coto ou capital era Soar, aldea veciña. En Soar a familia máis importante eran os Varela, propietarios do Pazo da Buzaca. A familia dos Varela, tiñan a súa residencia no Pazo de Casalnov, en Caldas de Reis, pero foron creando un sólido vínculo con Soar e cos seus arredores, e a súa influencia en territorios da Xurisdición de Peñaflo é innegable. Moitas das decisións importantes, como o nomeamento dos párrocos e incluso a decisión de realizar certas obras, eran levados a cabo polos señores da Buzaca. Sábese tamén que realizaban doazóns para arranxos en igrexas ou capelas, como figura nalgúns docu-

Bosquexo escudo familias . Fonte: elaboración propia a partir do libro "Historia da Xurisdición de Peñaflo"

mentos do seu arquivo persoal.

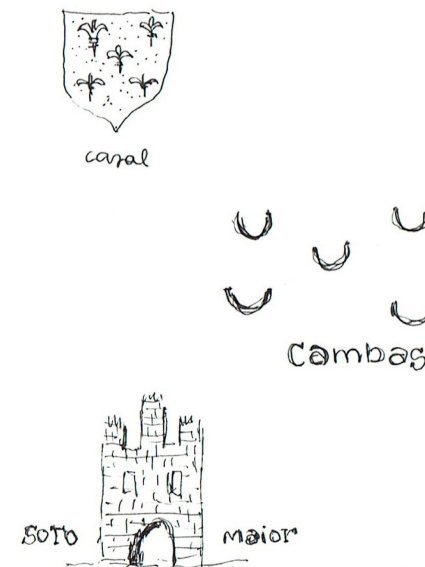
No testamento de Lorenzo Varela (1843)²⁷ aparece o desexo de ser enterrado no cemiterio de San Lourenzo de Moraña, onde hoxe efectivamente descansa.

A raíz do arquivo de troco no 1472 entre don Fernando Bermúdez de Castro, Marqués de Montaos e o Conde de Camiña, Pedro Álvarez de Soutomaior, alcumado Pedro Madruga, existe unha teoría que afirma que as terras de Peñaflo pertenceron no seu día a Cristóbal Colón. Isto débese a que segundo algunhas teorías como a de Alfonso Philippot ou Teresa Torres, Pedro Álvarez de Soutomaior e Cristóbal Colón eran a mesma persoa²⁸. Dos datos obtidos ata o momento pode entenderse que San Lourenzo de Moraña foi un territorio que, aínda que parece modesto na actualidade, tivo certo recoñecemento no pasado.

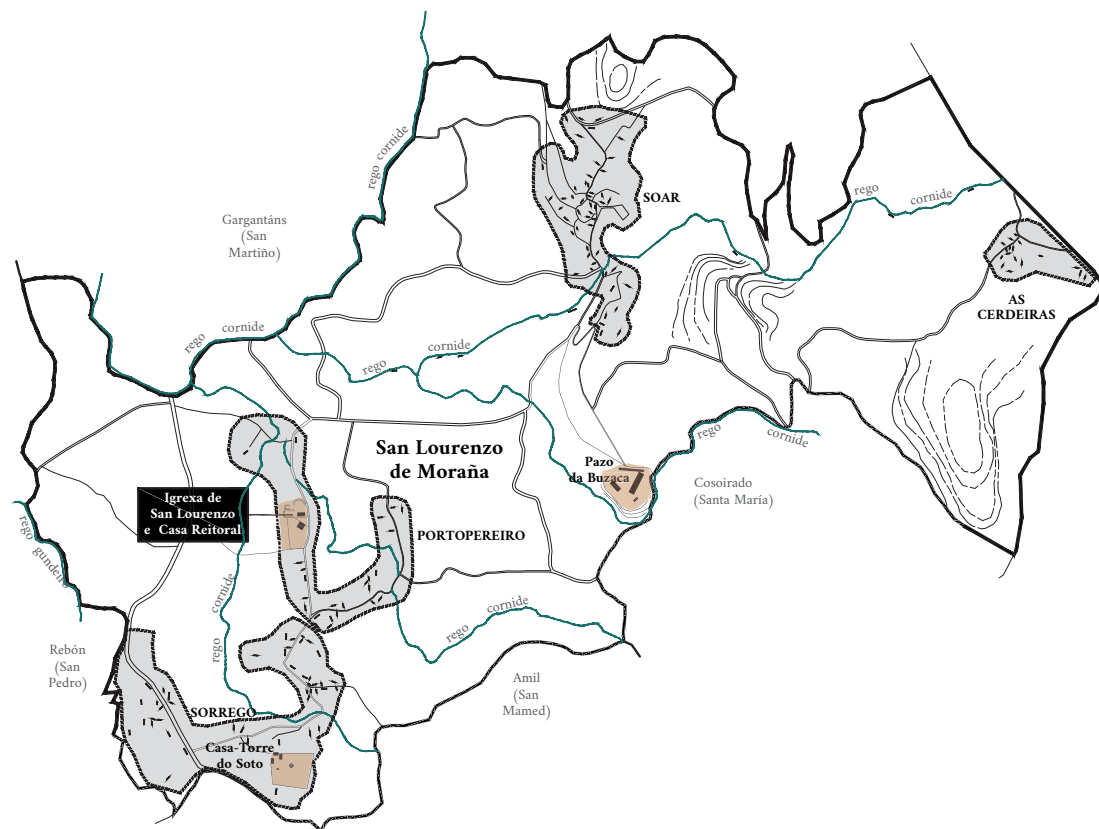
A comezos do século XIX comeza a restructurarse o territorio. Coa constitución do 1812, as xurisdicións comezan a desaparecer e empeza a redistribución en concellos. No ano 1836 fórmase o concello de Moraña tal e como hoxe o coñecemos.

²⁷ Varela, Pazo da Buzaca. Familia. "Testamento de Lorenzo Varela", 1843.

²⁸ Xurisdición de Peñaflo e cotos de Amil e Soar. Asociación *Chorima*. <http://xurisdiciondepenaflo.blogspot.com/>

Bosquexo escudo familias . Fonte: elaboración propia a partir do libro "Historia da Xurisdición de Peñaflo"

Ordenación territorial San Lourenzo de Moraña. Fonte: elaboración propia

3.1 San Lourenzo na actualidade. Ordenación territorial

En canto á ordenación territorial que presenta hoxe en día esta parroquia, pódese falar da manifestación de dous modelos organizativos diferenciados.

Por unha banda, o modelo de núcleo de aldea en rueiro, que son «aldeas situadas á beira dun camiño ou estrada, xurdidas como consecuencia directa da súa existencia, caracterízanse pola súa estrutura lonxitudinal ao longo da vía que lles deu orixe»²⁹. Dentro da parroquia de San Lourenzo, este é o modelo do lugar de Sorrego e Portopereiro.

Por outra banda, tamén existe un modelo máis compacto, circular e pechado, poderíase dicir que polinuclear, con cruzamentos de varios camiños interiores que van formando pequenos espazos máis amplos dentro do núcleo. A este modelo corresponden os núcleos de Soar e As Cerdeiras.

Existen dúas formas de crecemento dos núcleos. O crecemento que parte de vivendas tradicionais mediante a súa ampliación e o crecemento que introduce construcións novas ocupando as parcelas baleiras³⁰.

As novas vivendas introducen no núcleo unha nova maneira de habitar, xa que son vivendas cunha función unicamente residencial, non están vinculadas ao desenvolvemento de actividades agro-gandeiras como as tradicionais,

²⁹ LLano, Pedro de. 1983. *Arquitectura Popular En Galicia: Razón Y Construcción*. Colexio Oficial de Arquitectos (COAG).

³⁰ Informe previo para a redacción do PXOM de Moraña. 2012. - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación, S.L.P.

e a súa rehabilitación para casa veciñal

As tipoloxías de construcións que se poden atopar son as seguintes:

Son unhas vivendas de xeometría rectangular e pequenas dimensións. Trátase de casas térrreas, unicamente de planta baixa, con ou sen faiado, que forman un conxunto coas construción anexas como cubertos e alpendres. O material no que están construídas é o granito e a cuberta é a dúas augas

Son as máis presentes nesta área xeográfica. Trátase dun modelo evolucionado do anterior. Son vivendas de dúas plantas máis faiado, onde a planta baixa estaba destinada ás cortes e a cociña, coa súa correspondente lareira, e na alta estaban os cuartos. A propiedade na que se asentaba a casa adoitaba estar pechada cuns muros que eran a base das construcións adxectivas e incluso, nalgunhas ocasións, da propia vivenda. Igual que caso anterior, o material empregado tamén é o granito e a cuberta é a dúas augas.

A vivenda moderna tamén adoita ser de dúas plantas máis faiado, e de xeometría xeralmente rectangular ou cadrada. A principal

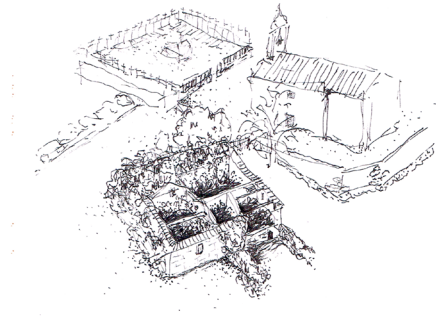
e a súa rehabilitación para casa veciñal

diferenza coas anteriores é o material. Nestas vivendas empréganse xa sistemas construtivos modernos como o formigón armado. Tamén engaden elementos no paisaxe rural como galerías, balcóns e terrazas. A cuberta nestes casos pode ser a dúas ou catro augas.

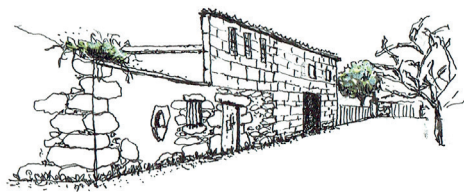
Na seguinte táboa ponse en relación o número de vivendas tradicionais fronte ás vivendas de nova planta, dentro de cada núcleo que forma a parroquia de San Lourenzo³¹.

<i>lugar</i>	<i>nº vivendas tradicionais</i>	<i>nº vivenda nova</i>	<i>total</i>
Sorrego	19	19	38
Portopereiro	12	5	17
Soar	49	20	69
As Cerdeiras	10	1	11
Total construído	90	45	135

³¹ Informe previo para a redacción do PXOM de Moraña. 2012. - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación, S.L.P.

Arquitectónica e historicamente destacan o xa mencionado Pazo da Buzaca e varios muíños en Soar, a Casa-Torre dos Soto en Sorrego, e a **Casa Reitoral de San Lourenzo**, en Portopereiro, cuxa recuperación e rehabilitación é o motivo principal deste traballo.

A reitoral San Lourenzo de Moraña na actualidade (2021).
Fonte: elaboración propia

Ordenación territorial San Lourenzo de Moraña. Fonte: elaboración propia a partir de estudio previo ao PXOM (2012)

PARTE II | A temática de estudo

PARTE II | A TEMÁTICA

4. A cantería

«Tódolos canteiros falan de “asentar” a pedra e queren dicir, colocala na parede da construción. Tamén din “levantar” a casa. É facer a obra, construíla. É o último tramo do traballo. Neste momento da súa profesión, xermola un labor que vai máis alá do esforzo físico [...] ten que estar á mesma altura esforzo físico e intelixencia, coñecementos antigos transmitidos de xeración en xeración, de pais a fillos, de mestres a aprendices, sabedoría práctica dos coñecementos do terreo, da pedra, das estacións, da participación colectiva nos carretos, compenetración e coidado das ferramentas... Externamente, os esforzos físicos tiñan máis aparencia. Mais nos momentos de asentar unha casa, o canteiro convértese en arquitecto.»

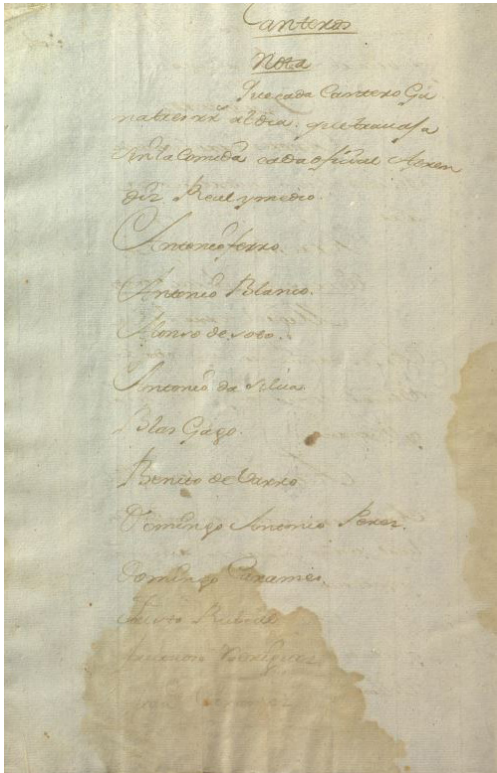
A cantería: un oficio a extinguir, 2004.

4.1 Os canteiros de San Lourenzo

Xa anteriormente se viña adiantando a dureza da vida dos canteiros, así como a importancia desta profesión no termo municipal do que hoxe coñecemos como Moraña.

Aínda que non son moi numerosos, existen varios autores como José Cernadas, Angel Cerrato, Xaquín Lorenzo, Caamaño e Pedro de Llano, que documentaron o xeito de traballar

³¹ Cernadas Sande, José. 2018. *A Cantería Tradicional En Galicia*. Museo do Pobo Galego ed. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

Listado de canteiros de San Lorenzo no ano 1753. Fonte: Catastro do Marqués de Ensenada.

destes artesáns, así como o material que empregaban, as técnicas, a asignación económica que recibían, etc. A súa investigación resulta a base fundamental para coñecer un oficio que mudou completamente para adaptarse aos novos tempos.

Algúns deses libros foron consultados para este traballo, segundo se foi referenciando. Así e todo, existe outro documento que permite achegarse ao oficio da cantería dun xeito máis persoal: o *Catastro de Ensenada* de 1753. Grazas a ese documento pódese poñer nome e apelidos ás persoas que construíron San Lorenzo e tamén Moraña.

Quizais no seu momento a autoría da obra era un concepto máis ben abstracto. No caso de recoñecerse a unha persoa como a autora, este papel recaía no mestre canteiro, pois era o encargado de interpretar e levar a cabo as ideas dos propietarios. No mestre canteiro recaían as tarefas de maior responsabilidade, como planificar a xeometría da construción, calcular o número de pezas que se precisaban traballar e por último asentalas na súa ubicación final. Eran a un tempo artesáns e arquitectos. Mais durante a execución da obra, agrupados en cuadrillas, cada persoa tiña a súa función e todos resultaban igual de importantes.

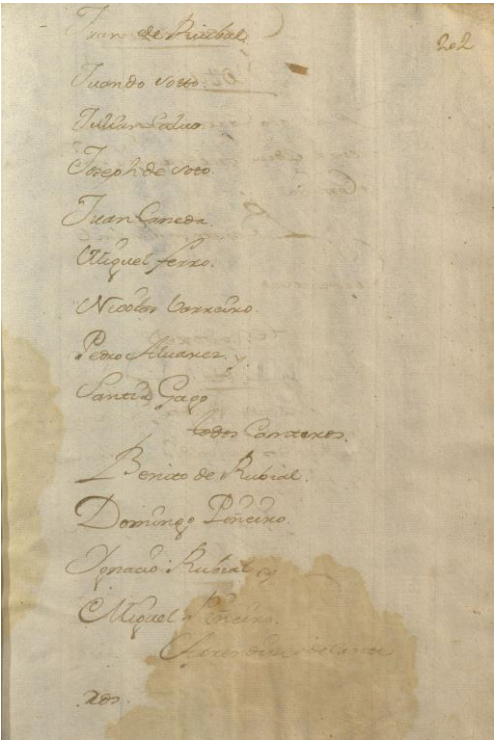
A día de hoxe, nun mundo onde a firma e os dereitos de autoría teñen unha importan-

cia indiscutible, resulta valioso recuperar os nomes dos artesáns que construíron o pasado colectivo, e darlles identidade, dignidade e perdurabilidade no tempo pois, sobre todo, antes que artesáns eran persoas.

Neste traballo é primordial facer unha pequena homenaxe a eses artesáns que coas súas mans construíron vivendas, igrexas, cubertos, cabanas e incluso mazadoiros que aínda a día de hoxe todos desfrutamos.

O nome dos 24 canteiros que había en San Lorenzo no ano 1753 son³²:

Canteiros:	Juan se Sotto
Antonio Ferro	Juan Caneda
Antonio Blanco	Miguel Ferro
Alonso de Soto	Nicolás Varreiro
Antonio da Silva	Pedro Alvarez
Blas Gago	Santiago Gago
Benito de Varro	
Domingo Antonio	
Perez	Aprendices:
Domingo Carames	Benito de Rubial
Jacinto Ruibal	Domingo Piñeiro
--- Dominguez	Ignacio Rubial
Francisco Carames	Miguel Piñeiro
Juan de Ruibal	

Listado de canteiros de San Lorenzo no ano 1753. Fonte: Catastro do Marqués de Ensenada.

³² Catastro do Marqués de Ensenada, 1753.

4.2 A cantería da Reitoral de San Lorenzo

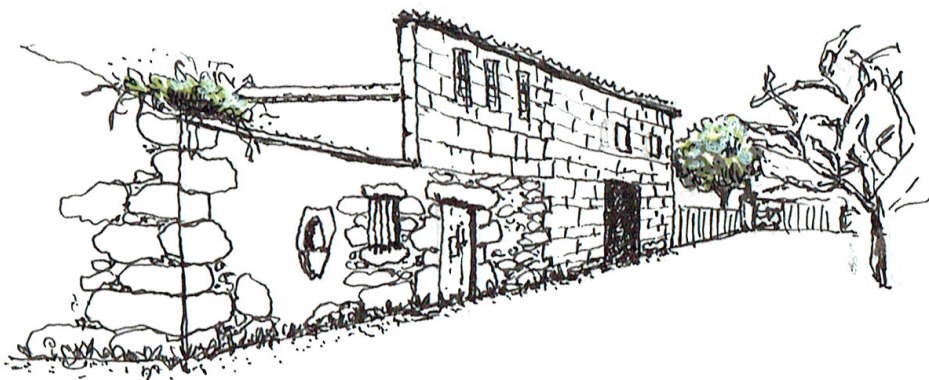
Enriba da ventá central da reitoral figura a que se supón como a data de construción da mesma; “ANO D 1774”.

Tendo esa data como referencia e imaxinando a extensión que podían ter os periodos de execución, non parece desencamiñado pensar que algún dos canteiros anteriormente mencionados puido ter participado na construción da Reitoral de San Lorenzo. Non obstante, a vivenda é unha edificación modesta, sobre a cal existen numerosos relatos orais pero ningunha documentación escrita.

Ante a falta de planimetría, fotografías e documentos escritos de certa fiabilidade que puideran indicar cal foi súa historia, ponse atención na ruína, nas propias pedras da reitoral para tratar de ler o que están a contar.

Na fachada principal da vivenda actualmente pódense ver tres tipos de pedra diferentes, o cal pode indicar tres fases de construción distintas. Un indicio podería selo a maneira na que se cosen entre elas, especialmente na parte superior esquerda.

Outro detalle poderían ser as ventás. Abaixo á esquerda, o oco é rectangular e podería ser unha ventá dunha soa folla practicable, mentres que na segunda planta do volu-

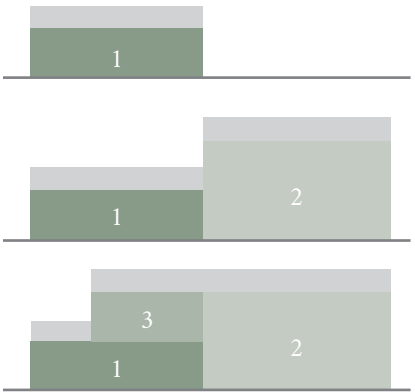

Debuxo do alzado principal da Reitoral. Fonte: Elaboración propia

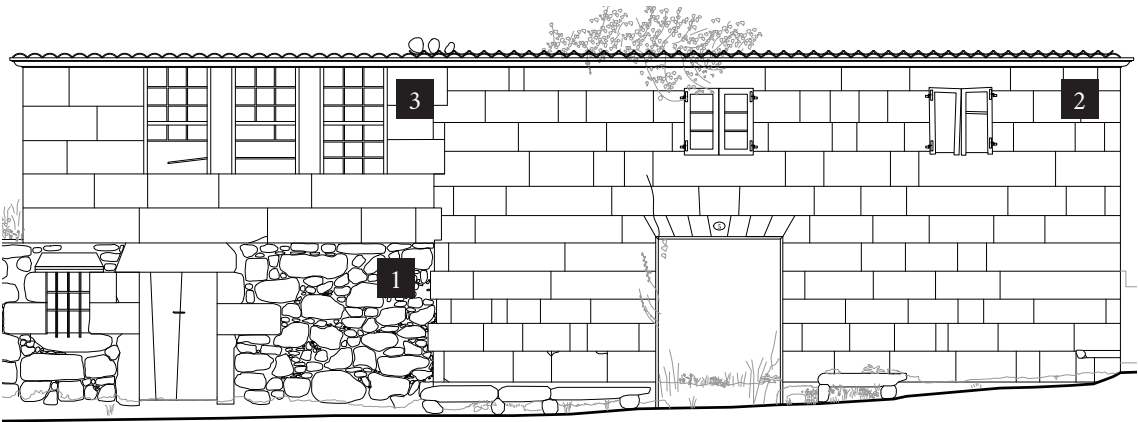
me principal aprécianse ocos de xeometría practicamente cadrada e dúas follas practicable. Arriba á esquerda, as tres ventás son de guillotina e de dimensións notablemente máis grandes, o cal pode indicar que pertencen a unha construción máis recente que as anteriores.

De todos os xeitos, ante a imposibilidade de adquirir unha documentación fiable, propónse unha posible opción de crecemento da vivenda, segundo o esquema que se mostra a continuación.

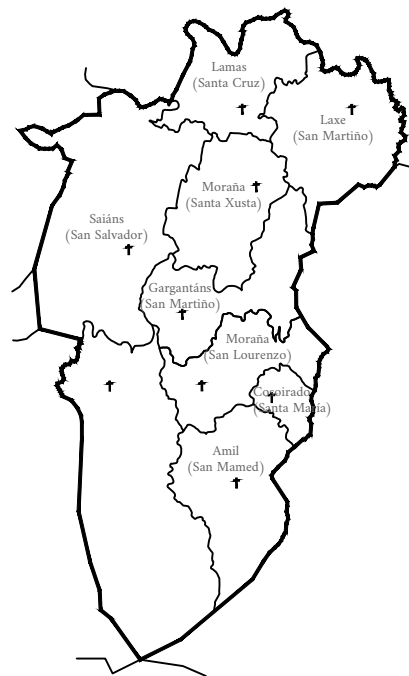
- Lenda:
- (1) Cachotería
 - (2) Cantería 40cm de canto
 - (3) Cantería 50cm de canto

Hipótese de crecemento da vivenda. Fonte: Elaboración propia.

Estado actual. Alzado norleste da Reitoral. Escala 1:100. Fonte: Elaboración propia

Parroquias Moraña. Fonte: elaboración propia

5. As Casas reitorais

«As casas reitorais teñen polo xeral certas características comúns coas vivendas labregas veciñas, aínda que posúen certos aspectos que as diferecian. Son polo xeral as maiores da contorna, deixando a parte os pazos se os houbera. As fábricas son mellores e as veces incorporan algúns elementos de arquitectura culta.»

Fernando Mingote Rodríguez, 2015.

5.1 Situación actual das reitorais de Moraña

Das nove parroquias que conforman Moraña, son oito as que contan cunha casa reitoral no seu igrexario.

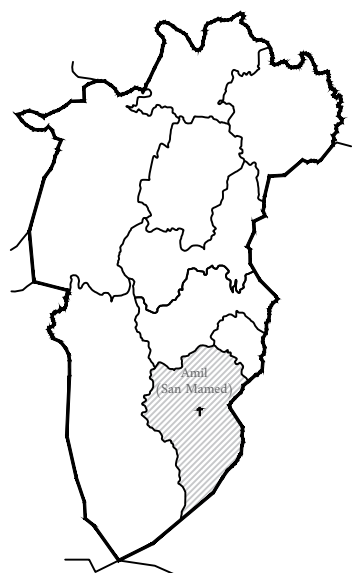
A continuación elabórase unha especie de ficha de cada reitoral onde se recolle o estado no que se atopaban as reitorais de Moraña no ano 2012³³, acompañada dun pequeno esquema en planta onde se indica a relación da casa reitoral coa igrexa.

Isto permitirá realizar unha análise comparativa entre a reitoral de San Lourenzo, caso de estudo, coas demais reitorais do termo municipal, e así establecer se existen ou non características similares entre elas.

³³ Informe Previo para a redacción do PXOM de Moraña - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación (2012).

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

CASA REITORAL DE AMIL

Fonte: Informe Previo para a redacción do PXOM de Moraña - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación.

LUGAR: Pumardatán

PARROQUIA: Amil (San Mamede)

ESTADO DE CONSERVACIÓN: Bo

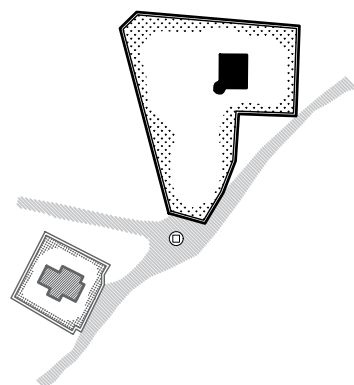
GRAO DE PROTECCIÓN: Estructural

CLASIFICACIÓN URBANÍSTICA:

Solo de núcleo rural

DESCRICIÓN:

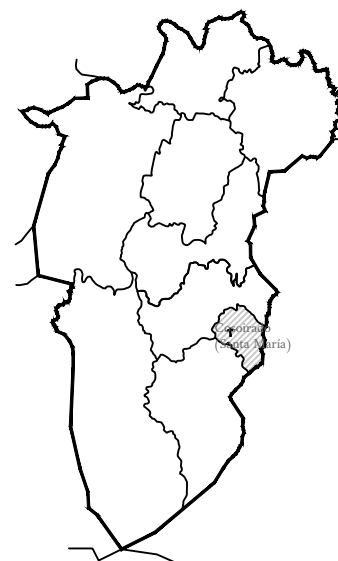
Edificación de planta rectangular e volumetría sinxela, consta de planta baixa e piso. Está realizada con muros de cachotaría e cadeirado granítico e rematada cunha cuberta a dúas augas con tella plana. Parte das fachadas encóntranse recubertas exteriormente por cunchas. Ten unha torre medieval pegada nun lateral.

Reitoral de San Mamede. Amil

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

CASA REITORAL DE COSOIRADO

Fonte: Informe Previo para a redacción do PXOM de Moraña - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación.

LUGAR: Cosoirado

PARROQUIA: Cosoirado (Santa María)

ESTADO DE CONSERVACIÓN: Regular

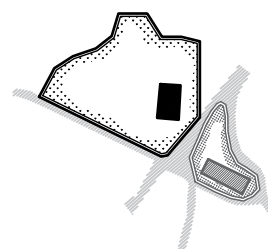
GRAO DE PROTECCIÓN: Estructural

CLASIFICACIÓN URBANÍSTICA:

Solo de núcleo rural

DESCRICIÓN:

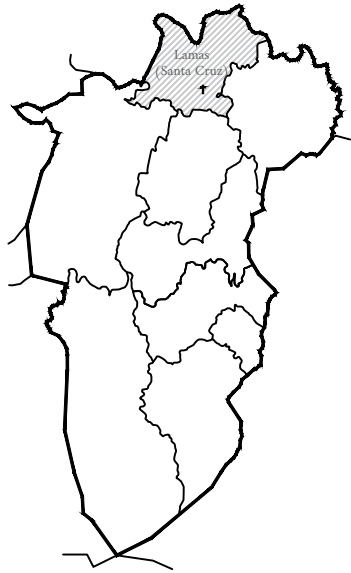
Construción de planta rectangular feita con muros de cadeirado de granito. Consta de planta baixa e piso. Cuberta a dúas augas con tella.

Reitoral de Santa María. Cosoirado

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

CASA REITORAL DE LAMAS

Fonte: Informe Previo para a redacción do PXOM de Moraña - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación.

LUGAR: A Igrexa

PARROQUIA: Lamas (Santa Cruz)

ESTADO DE CONSERVACIÓN: Bo

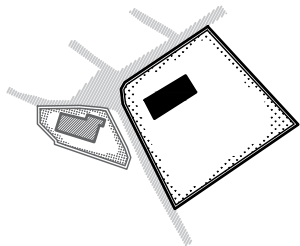
GRAO DE PROTECCIÓN: Estrutural

CLASIFICACIÓN URBANÍSTICA:

Solo de núcleo rural

DESCRICIÓN:

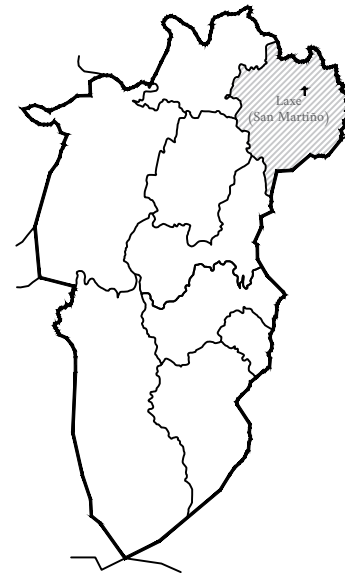
Construción de planta rectangular de planta baixa e piso. Muros de cachotería de granito e cuberta a dúas augas con tella curva.

Reitoral de Santa Cruz. Lamas

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

CASA REITORAL DE LAXE

Fonte: Informe Previo para a redacción do PXOM de Moraña - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación.

LUGAR: A Penagrande

PARROQUIA: Laxe (San Martiño)

ESTADO DE CONSERVACIÓN: Regular

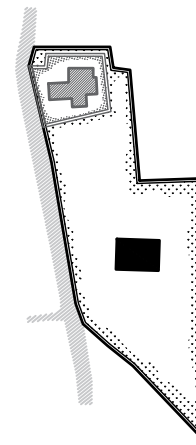
GRAO DE PROTECCIÓN: Estrutural

CLASIFICACIÓN URBANÍSTICA:

Solo de núcleo rural

DESCRICIÓN:

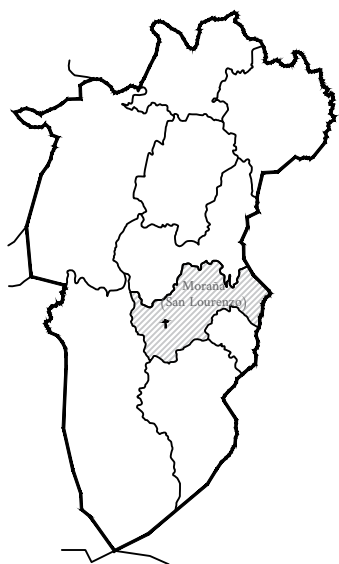
Edificación de planta rectangular de baixo e piso. Muros de cadeirado de granito e cuberta a dúas augas con tella curva.

Reitoral de San Martiño. Laxe

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

CASA REITORAL DE SAN LOURENZO

Fonte: Informe Previo para a redacción do PXOM de Moraña - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación.

LUGAR: Portopereiro

PARROQUIA: Moraña (San Lourenzo)

ESTADO DE CONSERVACIÓN: Malo

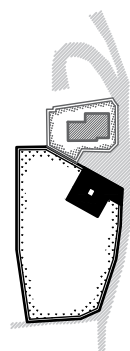
GRAO DE PROTECCIÓN: Estructural

CLASIFICACIÓN URBANÍSTICA:

Solo de núcleo rural

DESCRICIÓN:

Construción de planta rectangular de planta baixa e piso. Muros de cachotería de granito e cuberta a tres augas con tella curva. (Actualmente carece de cuberta, 2021)

Reitoral de San Lourenzo. Moraña

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

CASA REITORAL DE SANTA XUSTA

Fonte: Informe Previo para a redacción do PXOM de Moraña - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación.

LUGAR: O Lameiro

PARROQUIA: Moraña (Santa Xusta)

ESTADO DE CONSERVACIÓN: Malo

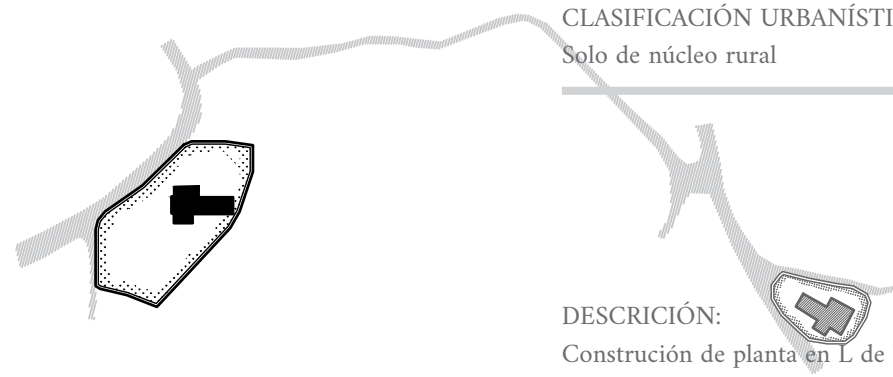
GRAO DE PROTECCIÓN: Estructural

CLASIFICACIÓN URBANÍSTICA:

Solo de núcleo rural

DESCRICIÓN:

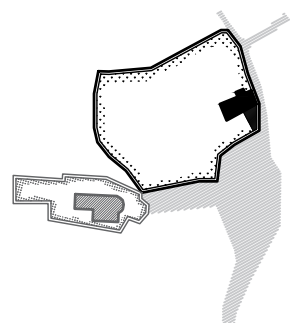
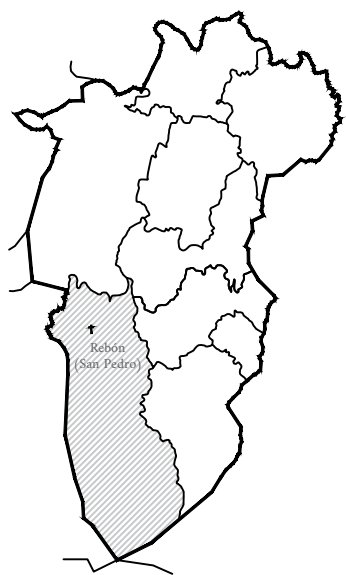
Construción de planta en L de baixo e piso. Muros de cadeirado e cachotería. Na súa fachada ten un balcón cuberto apoiado en ménsulas de granito. Carece de cuberta.

Reitoral de Santa Xusta. Moraña

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Reitoral de San Pedro. Rebón

CASA REITORAL DE REBÓN

Fonte: Informe Previo para a redacción do PXOM de Moraña - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación.

LUGAR: Rebón de Abaixo / San Pedro

PARROQUIA: Rebón(San Pedro)

ESTADO DE CONSERVACIÓN: Malo

GRAO DE PROTECCIÓN: Estructural

CLASIFICACIÓN URBANÍSTICA:

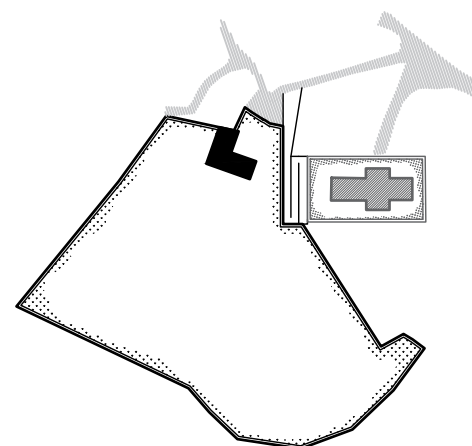
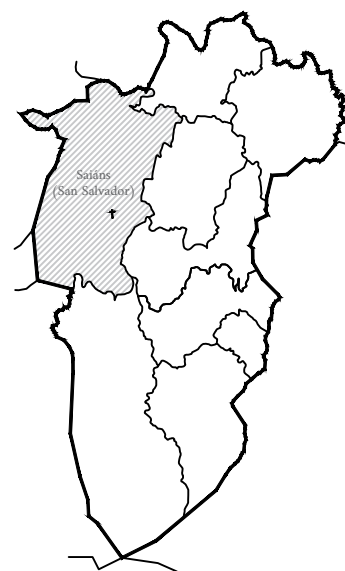
Solo de núcleo rural

DESCRICIÓN:

Construción de planta rectangular de planta baixa e piso. Muros de cachotería de granito. Cuberta a dúas augas con tella curva.

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LOURENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Reitoral de San Salvador. Saiáns

CASA REITORAL DE SAIÁNS

Fonte: Informe Previo para a redacción do PXOM de Moraña - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación.

LUGAR: Suigrex

PARROQUIA: Saiáns (San Salvador)

ESTADO DE CONSERVACIÓN: Regular

GRAO DE PROTECCIÓN: Estructural

CLASIFICACIÓN URBANÍSTICA:

Solo de núcleo rural

DESCRICIÓN:

Edificación de planta en L feita en muros de cadeirado. Consta de baixo, piso e baixo cuberta. O tellado é a dúas augas rematado en tella curva.

Cos datos anteriores, pódese poñer en relación os elementos presentes na reitoral de San Lourenzo coas demais reitorais do concello, como se mostra na seguinte táboa de elaboración propia.

Obsérvase que, das 8 reitorais, só dúas se atopaban no 2012 nun estado de conservación malo, igual que a reitoral que se está a estudar, mentras as demais se atopaban nun estado entre bo e regular.

Todas contan con planta baixa e piso pero ningunha conta cun patio interior, facendo que a reitoral de San Lourenzo sexa a única do concello con esa tipoloxía. Predomina tamén unha xeometría entre rectangular e cadrada, habendo só dúas reitorais cunha planta en L.

<i>Nome</i>	<i>En mal estado</i>	<i>Dúas plantas</i>	<i>Patio interior</i>	<i>Planta rectangular</i>
Casa reitoral de Amil	NO	SI	NO	SI
Casa reitoral de Cosoirado	NO	SI	NO	SI
Casa reitoral de Lamas	NO	SI	NO	SI
Casa reitoral de Laxe	NO	SI	NO	SI
Casa reitoral de Sta. Xusta	SI	SI	NO	NO
Casa reitoral de Rebón	SI	SI	NO	SI
Casa reitoral de Saiáns	NO	SI	NO	NO

5.2 Os valores da arquitectura popular presentes na casa reitoral de San Lourenzo

“A arquitectura popular é toda da intervención feita polo home sobre o medio natural co obxecto de modificalo para que [...] se logren con esas modificacións as mellores condicións para a vida humana.”³⁴

Esta definición que se dá da arquitectura popular inclúe tanto a casa labrega coas súas construcións adxectivas como as construcións auxiliares para o traballo ou o aproveitamento do medio, como os muíños, batáns, telleiras, lavadoiros etc.

Non obstante, no caso que se está a tratar, as casas reitorais, é unha situación moi peculiar por estaren a medio camiño entre o ámbito relixioso ou culto e o popular.

As casas reitorais contan con elementos propios tanto da “arquitectura de autor”, termo empregado por Caamaño (2003, páx. 24) como da arquitectura popular.

Por unha banda, a importancia da estética, a presenza de pequenos avances técnicos, o emprego de elementos propios de edificacións urbanas (como os ocos con trabatel) son características propias da arquitectura que se podería chamar culta ou de autor.

Por outra banda, o emprego de materiais locais, o seu carácter funcional, e vinculado aos animais e ao campo son propios da arquitectura popular.

Dentro da variedade tipolóxica de casas reitorais que existen en Galicia, é posible atopar casos nos que predominan os elementos cultos, facendo que a vivenda se achegue máis a ese tipo de arquitectura, e casos onde predominan elementos de carácter popular.

No caso da reitoral de San Lourenzo, podería dicirse que é unha construción popular e rural que, nun intento de diferenciarse das vivendas labregas veciñas, incorpora pequenos elementos que a fan compartir características cunha construción pertencente á arquitectura culta.

Detrás de ambos tipos de construcións, atópase a figura do canteiro. Os canteiros foron os que, non só construíron, senón tamén pensaron parte do mundo rural que hoxe vemos.

A figura do canteiro como creador de patrimonio é algo que defende Ángel Cerrato Álvarez no seu libro *A Cantería: un oficio a extinguir* (2004) e que se pretende reivindicar tamén neste traballo.

O feito de que a modernidade se fose apoderando do tradicional para deixar paso aos novos tempos, tivo lóxicamente un forte

³³⁻³⁴ Manuel Caamaño Suárez. *As construcións da arquitectura popular. Patrimonio etnográfico de Galicia* (A Coruña: Hércules, 2006).

impacto en todos os aspectos da vida diaria, mudando a arquitectura da vivenda e outras construcións de carácter tradicional. A profesión de canteiro, dedicada a pensar e executar esas vivendas, foi unha das máis afectadas por estes cambios.

Aínda que frecuentemente é obxecto de debate, é evidente que a modernidade trouxo consigo tanto aspectos positivos como negativos. En xeral, pode dicirse que predominan os primeiros, mais un dos aspectos negativos de maior relevancia é a perda dos valores que estaban presentes na arquitectura popular. As novas edificacións responden a un novo xeito de construír e vivir, onde os valores arquitectónicos e sociais, aínda que existen, xa non os mesmos.

Á hora de intervir nunha edificación de carácter tradicional é importante estudar as lóxicas, os significados e os valores que hai detrás desa arquitectura, pois moitas veces a súa presenza non é evidente.

A continuación faise un pequeno repaso polos valores da arquitectura popular que mencionan autores como Cerrato, de Llano ou Caamaño, xa que se considera que son valores que están, ou estiveron, presentes na reitoral de San Lourenzo e a súa recuperación e posta en valor é fundamental de cara a propoñer unha intervención de rehabilitación.

³³⁻³⁴ Manuel Caamaño Suárez. 2003. *As construcións da arquitectura popular. Patrimonio etnográfico de Galicia*.

TRADICIÓN

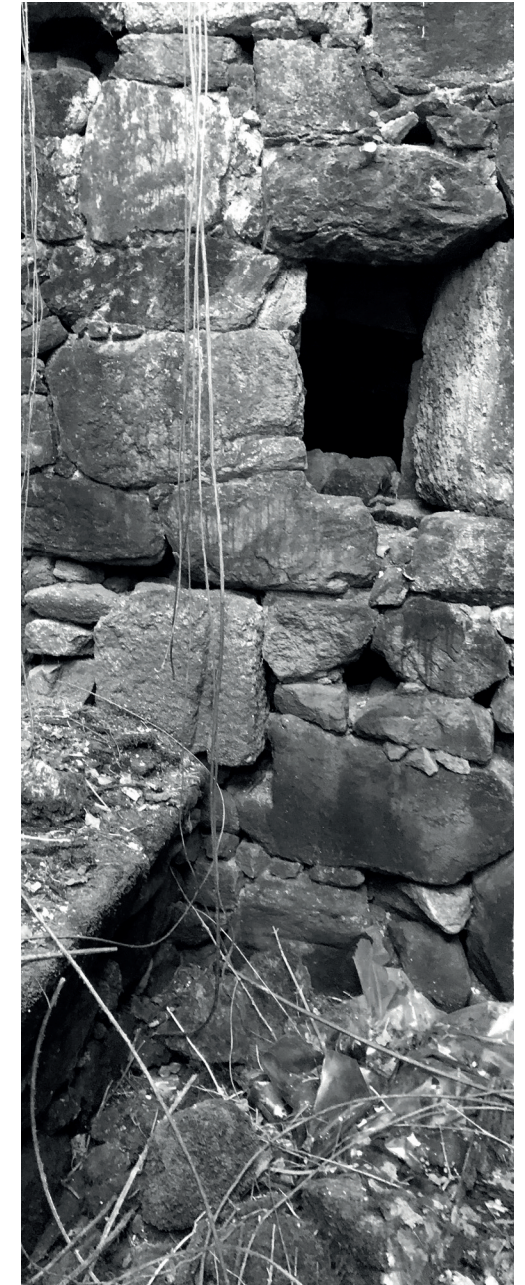
Cerrato en *A cantería: un oficio a extinguir* (2004, páx. 95) reflexiona sobre o xeito no que os nosos maiores recordan a “*quentura do trato humano*” e como aínda que “*todos teñen arrepíos da dureza dos traballos doutros tempos, non lles deixaron amarguras na alma*.”

Con respecto a isto, fai unha reflexión moi interesante sobre como aínda que a modernidade trouxo diversas melloras materiais, non ocasionou unha mellora nas relacións humanas.

É complexo determinar se esta afirmación se corresponde coa realidade. Con todo, dado o consenso dos nosos maiores ao describir esa calidez humana no pasado, si resulta de interese reflexionar sobre ese sentimento común.

Ter crecido nunha determinada época implica, en xeral, un sentimento de pertenza a esa época que provoca que non exista un vínculo identitario co inmediatamente posterior, senón que se tende a anhelar aspectos dun tempo pasado, deixando a esa xeración fóra desa nova realidade.

É por iso que, nun mundo onde os cambios suceden tan axiña e onde conviven no mesmo espazo persoas que viviron etapas moi distintas, é fundamental que todas as persoas identifiquen no presente elementos do seu tempo, nos que recoñecerse e cos que identificarse.

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Pode que nos atopemos coa sorpresa de que iso que as outras xeracións consideraban de importancia non eran precisamente cousas materiais, nin características espaciais, senón máis ben pequenas cousas ou momentos da vida cotiá, como menciona Angel Cerrato no seu libro. Os momentos compartidos ao redor da lareira, os traballos comunais, o contacto coa natureza, o son dos traballos do campo, a relación cos animais, etc., son cuestións que tiñan tradicionalmente moito valor, e así o reflexa a arquitectura popular.

Tan importante é atender a esas cuestións tecnolóxicas e materiais que nos proporcionan as comodidades e o benestar de hoxe en día, como recuperar o valor que tradicionalmente tiñan esas pequenas cousas presentes na arquitectura e na sociedade doutro tempo.

No caso concreto da casa reitoral, a importancia da tradición non recae en recuperar usos eclesiásticos, pois carecería de sentido dado o declive das tradicións relixiosas na sociedade actual. Mais se se relaciona o significado de parroquia entendido como o conxunto de persoas, co valor que tradicionalmente tiñan as relacións persoais e os traballos comunais, si resultaría de interese atender e poñer en valor o significado social de parroquia.

Pois, como xa se comentaba anteriormente,

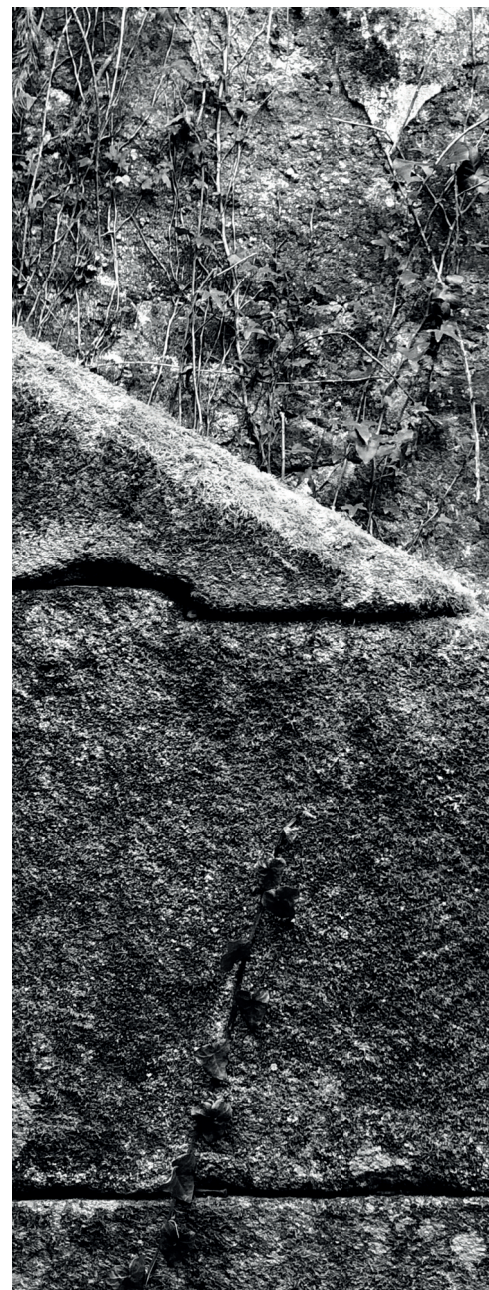
existe unha posible concepción da parroquia como unha unidade social e unha agrupación veciñal. Que o traballo do campo, a relación veciñal, e a concepción do traballo mudasen, non implica que se poidan desatender as necesidades da parroquia como conxunto. Xa que, aínda que exista unha tendencia ao individualismo, o rural segue a ter un carácter notablemente comunitario, con variacións acusadas segundo a zona.

Se non se lle proporciona á veciñanza un lugar de reunión, de relación, de encontro, de actividade, de comunidade, etc., a pouca agrupación veciñal que poida haber actualmente acabará por desaparecer, perdendo entón a importancia que tiña tradicionalmente o trato humano.

Por iso, pensar nas casas reitorais como un espazo para esas actividades, é tratar de recuperar un dos significados tradicionais máis humanos da parroquia á vez que se recupera e reinterpreta a importancia que tiñan tradicionalmente as relacións sociais en todo o panorama popular galego.

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

INTEGRACIÓN NO MEDIO

Calquera construción popular ou tradicional é facilmente identificable e distinguible das construcións modernas. Empregan os recursos que o medio máis inmediato ofrece, polo que o seu aspecto queda indiscutiblemente ligado a ese medio.

Coas ruínas da arquitectura tradicional dase unha situación moi curiosa, pois a súa lenta e continuada degradación permiten unha adaptación case harmoniosa á nova realidade, dende que o edificio estaba en uso, ata a súa total integración na paisaxe como unha ruína máis. Ata é posible atopar certa beleza no xeito no que morre a arquitectura tradicional.

A integración no medio é un dos valores da arquitectura popular que estaba presente na antiga reitoral de San Lourenzo pero tamén o está actualmente na súas ruínas.

Incluso se podería dicir que o paso do tempo lle confire un valor engadido, pois as técnicas empregadas para a súa construción están hoxe en desuso. A ruína en si mesma, forma parte da paisaxe e é unha homenaxe ao traballo, á xente e ao saber facer doutro tempo. A ruína non só está integrada no medio actual, senón que tamén o estaba no medio natural e social do século XVIII.

Esta visión non deixa de ser unha visión moi “ruskiniana”, pois para Ruskin a ruína tiña un

valor en si mesma e considerábaa un elemento evocador, case espiritual.

Conseguir que a edificación non perda a integración no medio, mantendo a esencia espiritual que a caracteriza, é un dos obxectivos da rehabilitación.

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

FUNCIONALIDADE

A arquitectura tradicional e popular está ligada a unha clase social traballadora e humilde. As súas vivendas e construcións eran o claro reflexo da súa humildade. A casa labrega tiña unicamente os elementos necesarios para realizar as actividades esenciais, sen espazos que deixaran lugar á ambigüidade, nin engadidos por motivos estéticos. Cada elemento que se colocaba tiña a súa función, ata o máis mínimo detalle. Unha pedra que sobresaía na fachada era a fresqueira. Un pequeno buraco podía ser unha entrada ás lacenas das abellas, se era máis grande podía ser un pombal. A optimización, a reutilización, a economía espacial, incluso o minimalismo son conceptos que semellan modernos mais xa estaban presentes na arquitectura popular.

A funcionalidade estaba presente en todos os detalles pero tamén o regulaba todo a unha gran escala. A localización e estrutura dos pobos tamén estaba pensada dende un punto de vista funcional. De feito, os primeiros asentamentos humanos son en si mesmos o maior exemplo de funcionalidade.

No caso das casas reitorais tamén é evidente. A súa ubicación está sempre vinculada coa igrexa, podendo existir algunhas variacións tipolóxicas. Pode ter maior ou menor relación coa mesma, dende compartir o adro ata estar estratexicamente separadas.

A vida do párroco estaba directamente relacionada coa igrexa, que era o seu lugar de traballo, xunto co campo e cos animais, pero sobre todo cos feligreses. A localización da vivenda tiña que favorecer a relación directa coa veciñanza.

Ao mesmo tempo, a comunicación coas demais parroquias e freguesías tamén era importante, polo que adoitaban estar vinculadas ás principais vías de comunicación.

A casa reitoral de San Lourenzo, é un claro exemplo diso. A súa colocación está vinculada á vía principal do núcleo rural. Á súa vez, a relación coa igrexa tamén é clave. Atópase xirada uns 30º, orixinando un pequeno espazo de relación entre ambas.

A menor escala, a funcionalidade volve estar presente. Na planta baixa, o patio interior funcionaba de distribuidor ás salas vinculadas co campo e cos animais: cortes, cortellos e bodega. Contaba tamén cunhas escaleiras exteriores que levaban á segunda planta, na que se atopaba un corredor perimetral que volvía a funcionar como distribuidor da planta alta, onde se atopaba o espazo vivandeiro.

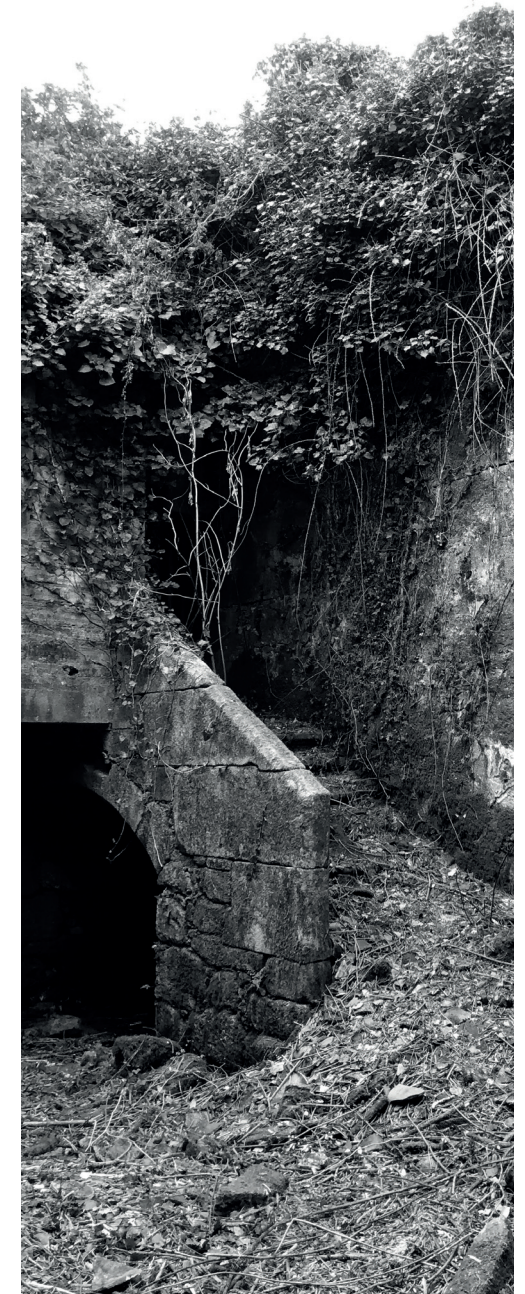
A cociña, como un dos espazos de maior importancia na casa tradicional, tiña dous accesos. Un dende o patio, dedicado ás visitas, e outro dende a eira privada da reitoral, de uso diario.

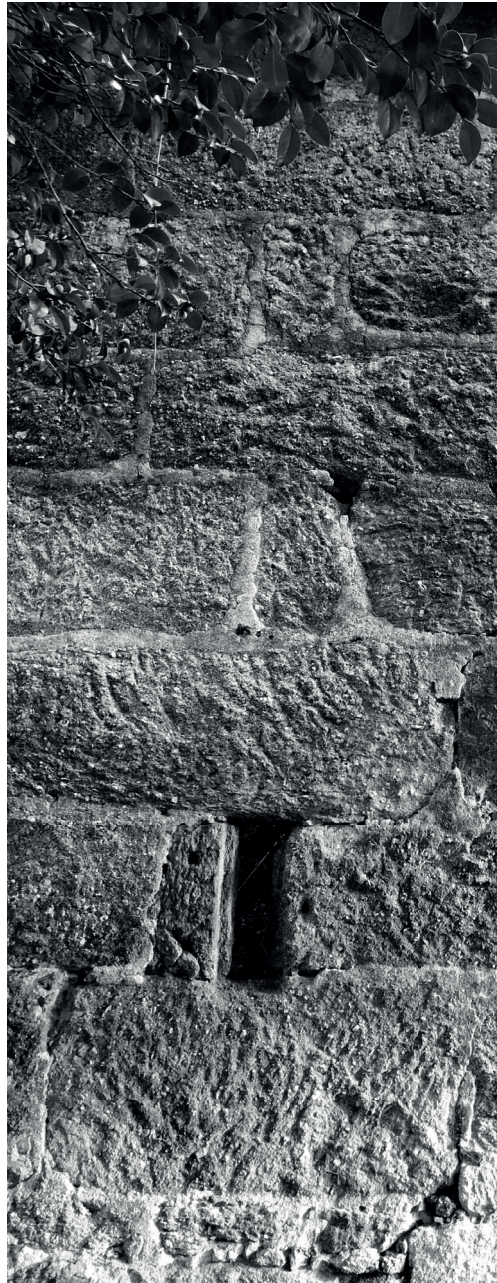
MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Un dos detalles máis curiosos en canto á funcionalidade é a conexión directa que existía entre a bodega e a vivenda, cunhas estreitas escaleiras interiores, indicativo da importancia que tiña esta sala. Esta é unha característica presente noutras reitorias da zona, como a de Troáns, Cuntis.

Como valores que estaban presente na antiga casa reitoral de San Lourenzo, a recuperación deste esquema funcional resultaría de gran interese de cara á rehabilitación da edificación.

SOBRIEDADE

O aspecto dos espazos interiores da vivenda labrega era moi diferente ao de hoxe en día. A escuridade dos mobles e do ambiente, a escasa dimensión dos espazos, a pouca iluminación etc., en contraste coa imaxe ampla e luminosa das vivendas actuais, fai que semellen espazos fríos e pouco acolledores.

Pode parecer que se facía así porque non se sabía facer doutro xeito, e aínda que é certo que os recursos eran limitados, esa non é a única explicación posible.

O pobo era artesán, traballaba incansablemente coas mans, coa pedra, coa madeira e coa tea, entre outros. O pobo era quen de facer molduras, tallas e adornos que fixesen as súas casas máis vistosas, mais esa era unha beleza propia dun mundo ao que eles non pertencían, a burguesía. Era unha beleza marcada polo exceso, polo negocio, polo poder económico e social. Unha beleza académica, que se estudaba e se ensinaba.

Ese tipo de beleza non interesaba porque “o mundo labrego ten outras cordas da sensibilidade” (Cerrato, 2004, páx. 100). A beleza non deixaba de ter un vínculo directo coa funcionalidade. Era belo todo aquilo que facía perfectamente a función para a que foi creado. Nun mundo de recursos limitados, a utilidade alcanzaba un nivel superior ao meramente decorativo.

As casas reitorais estaban innegablemente vinculadas ao rural e así o mostra a súa arquitectura. Aínda que son máis ostentosas que as vivendas labregas son, en xeral, notablemente máis sobrias que os pazos e casas grandes.

A reitoral de San Lourenzo conta cunha fachada principal de granito perfectamente labrada e traballada, sendo un gran exemplo de cantería da zona, indicando a importancia da construción. Porén, ten como único elemento decorativo o oco con trabatel. Todo o demais móvese na funcionalidade e na sobriedade. Existe unha curiosa porta con xambas laterais redondeadas, mais lonxe de ser un elemento meramente decorativo, crese que podía ter a función de facilitar o paso dos barrís, pois está ubicada na antiga bodega.

A reitoral é, polo tanto, unha mostra de arquitectura a medio camiño entre a culta e a popular, cunha marcada sobriedade que a fan bela á vez que funcional.

Resultaría de interese que a rehabilitación proposta non inclúa engadidos que opaquen o carácter sobrio aínda presente nas ruínas da antiga casa reitoral de San Lourenzo.

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Ó SERVIZO DO POBO

A malla, a sega, a sembra, a vendima etc., eran actividades que tiñan un interese familiar ou individual, mais todo o pobo participaba nelas. Todos ían axudar nas labores dos seus veciños e veciñas, pois sabían que todos colaborarían coas súas cando tocase.

A importancia do traballo comunitario evidénciase na cantidade de espazos dedicados aos mesmos. Os lavadoiros, os batáns e os muíños, foron construcións creadas polo pobo para o mesmo pobo, co fin de realizar de xeito comunitario algunhas desas actividades de interese individual.

A casa reitoral volve ser un caso particular neste aspecto. É unha construción que alberga unha certa orixe social, pois foi pensada para o coidador da parroquia e iso implica en certa maneira que estaba ao servizo do pobo. Malia iso, o servizo ao pobo era ofrecido de maneira máis indirecta ca directa, pois non facían uso da vivenda en si, senón que gozaban dos coidados e servizo do párroco, ao que pagaban algunhas rendas anuais dándolle unha parte das súas colleitas.

Na actualidade, a perda de costumes relixiosos e o distanciamento coa figura do párroco, ocasiona que incluso no caso de que siga en uso a casa reitoral, esta sexa un espazo moito máis hermético que antigamente, e que o pobo teña unha relación practicamente nula

coa vivenda e as súas inmediacións.

De cara a propoñer unha rehabilitación, sería interesante tratar de recuperar o valor do servizo ao pobo dun xeito máis tanxible, permitindo o libre paso da veciñanza no seu interior, a realización de actividades grupais, o acceso a dependencias de uso público como aseos, merendeiros, salas de reunión etc.

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO
e a súa rehabilitación para casa veciñal

Casa reitoral de San Lourenzo de Moraña, anos 70. Fonte: Blog Moraña na historia

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

FONTES CONSULTADAS

SOBRE MORAÑA

Arquivos

Arquivo Histórico da Universidade de Santiago de Compostela

Arquivo Histórico Diocesano de Santiago

Arquivo PARES (Portal de Archivos ESpañoles)

Arquivo do Museo de Pontevedra

Catastro do Marqués de Ensenada (1752)

Deputación de Pontevedra

Galiciana. Arquivo dixital

Blogs

Asociación Cultural Chorima. 2012. *Xurisdición De Peñaflor E Cotos De Amil E Soar*. Blog Chorima.

Arquivo de Moraña na Historia. Blog Moraña na historia

Cartografía

Información Xeográfica de Galicia

Instituto Xeográfico Nacional

Documentos

Informe previo para a redacción do PXOM de Moraña. 2012. - OAU, Oficina de Arquitectura, Urbanismo y Planificación, S.L.P.

Mingote Rodríguez, Fernando. 2015. *A rede de igrexarios e a identidade do territorio. Os conxuntos vinculados ao patrimonio arquitectónico parroquial no medio rural do noroeste galego*.

Libros

Cernadas Sande, José. 2018. *A Cantería Tradicional En Galicia*. Museo do Pobo Galego ed. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Casal Porto, Casalderrey Fraga, García Giménez, García González, and Oubel Arcos. 2002. *Terras De Moraña*. Concello de Moraña.

Fernández de la Cigoña Núñez, Estanislao, ed. 2008. *Cruces, Cruceiros E Petos do Concello De Moraña*, edited by Asociación Galega para a Cultura e a Ecoloxía, (AGCE). Vol. XXXVIII: AGCE, S.L.

Folgar Crestar, Abilio. 1979. *Historia De La Jurisdicción De Peñaflo*. Vigo.

Guía de arquitectura pasiva para vivendas en Galicia. Xunta de Galicia. Consellería de infraestruturas e venda. Instituto Galego da Vivenda e Solo (IGVS) 2017

Ilano, Pedro de.1981. *Arquitectura Popular En Galicia*

Llano, Pedro de. 1983. *Arquitectura Popular En Galicia: Razón Y Construcción*. Colexio Oficial de Arquitectos (COAG).

Lorenzo Fernández, Xaquín. 1983. *Os Oficios*. Vigo: Galaxia.

Manuel Caamaño Suárez. 2006. *As construcións da arquitectura popular. Patrimonio etnográfico de Galicia*. A Coruña: Hércules.

Martínez Cortizas, Antonio and Augusto Pérez Alberti. *Atlas Climático De Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

Revistas

Camiña Castro, Reis and Marcos Suárez Redondo. 2001. “ Inventario E Descricións De Cruces E Cruceiros do Concello De Moraña.” *A Taboada*.

“Cadernos Culturais do Limia.” 1999.*Lethes*.

“Revista Cultural E Turística do Concello De Forcarei.” 2001.*Cotaredo*.

MORAÑA, TERRA DE CANTEIROS. A REITORAL DE SAN LORENZO

e a súa rehabilitación para casa veciñal

Webs

“Moraña.” www.riasbaixas.info. (visitada en: outubro 2020)

www.weatherspark.com (consultado en novembro 2020)

Información Xeográfica de Galicia. Xunta de Galicia (consultado en novembro 2020)

Moraña Na Historia, Conversa Con Xosé Casal. Youtube. Directed by Quinteiro do Umia. 2014 (consultado en xaneiro 2021)

Entrevistas

Entrevista a Arturo García Sanmartín, sobriño dun párroco que viveu na reitoral

Entrevista a Miguel García Bareiro, veciño de San Lourenzo

Enquisa realizada aos habitantes de Moraña

UNIVERSIDADE DA CORUÑA